

7384

GEOGRAFIA

DLA

SZKÓŁ LUDOWYCH.

Ułożył i napisał

WOJCIECH MICHNA,

*na podstawie planu naukowego przez Wys. Radę
Szkolną Kraj. w szkołach lud. zaprowadzonego.*

W KRAKOWIE,
CZCIONKAMI DRUKARNI „CZASU”
pod zarządem Józefa Łakocińskiego.

1879.

1384

156586

GEOGRAFIA

DLA

SZKÓŁ LUDOWYCH.

Ułożył i napisał

WOJCIECH MICHNA,

*na podstawie planu naukowego przez Wys. Radę
Szkolną Kraj. w szkołach lud. zaprowadzonego.*

W KRAKOWIE

CZCIONKAMI DRUKARNI „CZASU“

pod zarządem J. Łakocińskiego.

1879.

287659

Nakładem Autora.

CIENIOM

ś. p.

HIPOLITA SEREDYŃSKIEGO

WIELCE ZASŁUŻONEGO MĘŻA W KRAJU

OKOŁO WYCHOWANIA PUBLICZNEGO

tę skromną pracę

w dowód niewygasłej wdzięczności

poświęca

dawny Jego uczeń.

I. EUROPA.

MONARCHIA AUSTRYACKO-WĘGIERSKA.

1. GALICYA.

(78,496 Km. □; 5,450,000 mieszkańców).

Granice i powierzchnia kraju.

Galicja jest wschodnio-północną prowincją monarchii austryacko-węgierskiej. Od zachodu graniczy ze Szląskiem austryackim i pruskim, na północ i północny-wschód z cesarstwem rosyjskim, a mianowicie z dawnymi krajami polskimi: Polską kongresową, Wołyniem i Podolem, na południowym wschodzie z Bessarabią i Bukowiną, a od południa z Węgrami. Naturalne jej granice tworzą od południa: pasmo gór karpackich, od wschodu rzeka Zbrucz, od północy Wisła, od zachodu rzeczki: Biała i Przemsza.

Galicja jest w południowej części *krajem górzystym*, w stronie północnej *niziną* w północno-zachodniej i południowo-wschodniej *wyżyną*.

Góry i podgórze.

Wzdłuż południowej granicy kraju ciągnie się część wyżyny karpackiej, a mianowicie łańcuch Beskidów. I tak:

a) **Beskid zachodni** poczyna się od granic austriackiego Szląska, a w Galicyi rozpościera się aż po źródła rzeki Raby. *Babia-góra* jest w nim najwyższym szczytem. Podgórze Beskidu zachodniego rozgałęzia się na północ aż ku Wiśle. Cała ta część Beskidu jest prawie wszędzie dostępna. W niej też nad rzekami z południa ku północy ścielą się liczne doliny podłużne.

b) **Pasma gór** od Raby aż do przełomu Dunajca koło Szczawnicy nazywamy Gorcami, których część, najeżona malowniczymi skałami od Czorsztyna do Szczawnicy, zowie się Pieninami. Podgórze tej części gór rozpościera się daleko ku północy, sięgając swemi lesistemi gałęziami aż po miasta: Bochnię, Brzesko i Wojnicz. Tę część gór przerzynają także liczne doliny, z których najważniejsze legły nad Rabą, Dunajcem (sądecka) i Popradem.

c) **Beskid środkowy** rozpościera się od przełomu Dunajca i ciągnie się w kierunku południowo-wschodnim aż do źródeł Sanu. Zwiemy go także *Beskidem niskim* albo *szérokim*. Beskid środkowy jest wszędzie dostępny. Grzbiety ma rozłożyste, najczęściej lasami szpilkowymi porośnięte, albo ornymi polami pokryte. Jego rozgałęzienia sięgają daleko w głąb kraju aż poza miasta: Tarnów, Pilzno, Ropezyce, Rzeszów, Łańcut, Jarosław i Przemyśl. I w tej części gór mamy również mnóstwo dolin większych i mniejszych, jak np. dolinę jasielską, doliny nad rzekami: Ropą, Jasiołką i górną Wisłoką, nad Wisłokiem i Sanem. Pośród gór rozpościera się tutaj pomiędzy Wisłokiem a Sanem, rozległa okolica międzygórska, zwana *sanockimi dolami*.

d) **Za źródłami Sanu** aż do Bukowiny rozpościera się *Beskid wschodni*, zwany także *Beskidem wysokim*. W nim piętrzą się góry coraz wyżej, im dalej idziemy ku stronie południowo - wschodniej. Szczyty ich są przeważnie stożkowate z lasów огоłocone, najeżone bądź głazami, bądź okryte łąkami bujnemi, które lud tamtejszy nazywa *połoninami*. *Czarna-góra*, wznosząca się na źródłowisku rzeki Prutu, jest najwyższym w całym Beskidzie szczytem. Odnóża Beskidu wysokiego nie rozgałęziają się daleko w głąb kraju. W tej części gór napotykamy dolin niewiele. Z nich jedynie najobszerniejszą jest dolina *synowódzka* nad Stryjem i Oporem.

e) **Na południe** od zachodniego Beskidu, Gorców i Pienin, w kształcie olbrzymiej korony skalistej wznoszą się *Tatry*. W całym pasmie gór karpaccich są to najwyższe góry. Tatry odznaczają się wspaniałym a dzikim widokiem. Nagie granitowe szczyty na kształt śpiczastych wieżyc sięgają aż w chmury. Wśród tych szczytów w dolinach, zasypanych złomami skał, znajdują się liczne jeziora górskie, z których najpiękniejsze zowie się *Morskiém okiem*. Z jezior, *Pięciu stawami* zwanych, spada piękny i jedyny w Tatrach wodospad *Siklawej wody*. Tatry są masą gór nadzwyczaj zwartą. Przerzywa je jedna tylko znaczniejsza i nader małowicza dolina *kościeliska*, po której Czarny Dunajec w skalistém łożysku swe nurty toczy. Wymienienia godne, a zarazem najwyższe szczyty po stronie węgierskiej i polskiej są: Gierlach, Łomnica, Lodowa turnia, Sławkowski szczyt, Wysoka, Krywań, Świnnica, Pyszna, Wołowiec i inne. Ze szczytów tatrzańskich odsłaniają się najśliczniejsze krajobrazy, tak uroczne i zachwycające umysł

człowieka, iż go napełniają najgłębszą pokorą i uwielbieniem dla Stwórcy, co ten świat tak cudownie, tak pięknie stworzył i przydziiał.

Skaliste jądro Tatr tworzą głównie granity i gnajzy, podczas kiedy cały Beskid zbudowany jest z piaskowca, wapienia i łupku ¹⁾).

Wyżyny i Niziny. a) W północno - zachodniej stronie Galicyi po lewej stronie Wisły rozpościera się pagórkowata kraina *krakowska*. b) Południowo-wschodnią część kraju wypełniają *faliste płaskowyżyny uralsko-karpackie*. Dniestr rozdziela je na dwie nierówne połowy: mniejszą *pokucką* wyżynę (na prawym brzegu Dniestru) i większą *podolską* (po lewej stronie Dniestru). Południowo-zachodnią część tej wyżyny pomiędzy rzekami Wereszycą a Złotą-Lipą, nazywamy *Opołem*. c) Północną krawędź wyżyny podolskiej spiętrza pasmo skrajnych wzgórz, zwanych *Gołogórami* i *Woroniakami*. Ostatnie zaczynają się Wysokim zamkiem pod Lwowem.

Znaczniejsze niziny legły nad Wisłą i dolnym Sanem, nad Bugiem i Styrem, tudzież nad górnym biegiem Dniestru.

¹⁾ **Przesmyki.** Najważniejsze przesmyki, wiodące wpoprzek Beskidów do Węgier, są:

a) Na zachodzie: przełom Dunajca w Pieninach (koło Krościenka) i przełom Popradu (koło Piwnicznej), przez który wiodzie kolój tarnowsko-leluchowska.

b) W środku: wąwóz *dukielski*, przez który prowadzi gościniec z Galicyi do Węgier; wąwóz *łupkowski* na wschód od dukielskiego (z tunelem kolei węgiersko-galicyjskiej).

c) Na wschodzie mamy dwa ważne wąwozy: *stryjski*, wiodący doliną Oporu przez Skole i *delatyński* nad górnym Prutem, idący przez Dorę, Mikuliczyn, Jabłonicę itd.

R z é k i.

Galicya posiada mnóstwo rzék większych i mniejszych, wypływających po największej części z gór karpackich. Jedne z nich odlewają swe wody do Bałtyckiego, inne do Czarnego morza. Ważniejsze są:

1) **Wisła**, wypływająca z góry Baraniéj na Szląsku austriackim. Jéj dorzecze zajmuje zachodnią część Galicyi. Wisła płynie przeważnie północną granicą kraju. Poniżej ujścia Sanu opuszcza Galicyę. Z lewéj (północnéj) strony wlewają się do niéj małe rzeczulki: *Przemsza*, *Chechło*, *Rudawa*, *Prądnik* i *Dłubnia*; z prawéj (południowéj) zaś dziewięć większych rzék: *Biała*, *Sota* z *Koszarawą*, *Skawa* i *Skawina*, *Raba*, *Dunajec*, *Wisłoka*, *San* i *Bug*.

Rudawa i *Chechło* należą całym biegiem do Galicyi, a *Przemsza* (Czarna w pruskim Szląsku), *Prądnik* i *Dłubnia* zaczynają się za północną jéj granicą w Królestwie polském kongresowém; *Biała*, *Sota* i *Skawa* mają swoje źródła w Beskidzie zachodnim. *Raba* powstaje z potoków na wschód Beskidu zachodniego około wsi Raby niżnéj. *Dunajec* powstaje z dwóch rzék: *Czarnego* i *Białego Dunajca*, których źródła biją w Tatrach. Pod miastem Nowym-targiem zlewają się oba Dunajce w jedno koryto. Do Dunajca wnikają: *Białka*, *Poprad*, *Kamienica* i *Biała* z prawego (uchodząca w okolicy Tarnowa); *Łososina* z lewego brzegu. *Wisłoka* wypływa z Beskidu niskiego. Do niéj wlewają się *Ropa* od lewego, a *Jasiołka* od prawego brzegu. *San* poczyna się powyżej wsi Sianki w Beskidzie wysokim, i zabiera w swe koryto: *Wiar*, *Wisznę* z *Szkłem*, *Lubaczówkę* i *Tanew* od prawego, a *Wisłok* od lewego brzegu. *Bug* ma źródło w Woroniakach, a przyjąwszy w swym górnym biegu od lewego brzegu: *Pełtew*, nadpływającą ode Lwowa i *Ratę*, wpada w Polsce kongresowéj do *Wisły*.

2) **Dniestr** wypływa z Beskidu wysokiego. Miejscami jest nader rwiący, ale od miasta Sambora począwszy, płynie już powolnie. Łoże jego jest kamie-

niste. Poniżej Dżwinogrodu koło Okopów opuszcza Galicyi granice, wkraczając do Bessarabii. Od prawego (południowego) brzegu uchodzą do Dniestru: *Bystrzyca z Tyśmienicą*, *Stryj z Ilnikiem i Oporem*, *Świca z Suklą*, *Siwka*, *Łomnica*, dwie *Bystrzyce: sołotwińska i nadworniańska z Woroną*, poniżej miasta Stanisławowa zlewają się w jedno koryto i uchodzą poniżej Jezupola. *Tłumaczek* rozgranicza dorzecze Dniestru od dorzecza Prutu i uchodzi poniżej Niżniowa. Od lewego (północnego) brzegu odlewają swe wody do Dniestru: *Strwiąż*, *Wereszyca*, rozlewająca się po stawach; *Świrz*, *Gniła-Lipa* i *Złota-Lipa*, płynące z Gołogór; *Koropiec*, wypływający z okolicy Brzeżan; *Strypa*, *Seret z Gniezną* (poczynający się na leśnej wierzcholinie powyżej wsi Żarkowa) i *Zbrucz*, oddzielający galicyjskie Podole od rosyjskiego.

3) **Prut** ma źródła na północnych stokach Czarnej-góry. Swojem dorzeczem zajmuje południową podgórską kończynę Galicyi. Do jego koryta wlewa się *Czeremosz*, który powstaje z dwóch górskich potoków: *Białego* i *Czarnego Czeremosza*. Od ujścia Czeremosza opuszcza Prut Galicyę. Prąd téj rzeki jest nader rwiący.

4) **Styr**; jego dorzecze rozciąga się w północno-wschodnim kącie Galicyi i uchodzi do *Prypeci*. Do Styru wpada *Ikwa*.

Jeziora i stawy. Jezior właściwych nie posiada Galicya, lecz ma jeziora górskie w Tatrach i na Czarniej-górze między jej szczytami.

Najwięcej stawów mamy we wschodniej części kraju. Zasługują one na szczególną uwagę ze względu swój objętości i rybności. Z nich najznakomitsze: *staw jaworowski* i *krakowiecki* na rzece Szkle, ja-

nowski, gródecki, czerlański, lubieniecki i komarniański na rzęce Wereszycy, staw *knihicki* na Świrzu, *brzeżański* na Złotój Lipie, *budyłowski* na Strypie, *tarnopolski* na Serecie i wiele jeszcze innych. W zachodniej zaś kończy się kraj, a mianowicie pomiędzy Białą (wiślaną), Sołą i Skawą, tudzież w okolicy Oświęcima i Zatora, mamy stawów kilkanaście sztucznie zawodnianych i znów osuszanych.

Rozleglejsze trzęsawiska i bagna rozpościerają się w nizinie Bugu i Styru, nad dolnym Sanem i nad górnym Dniestrem.

K l i m a t.

Galicja ma klimat zdrowy i dość łagodny, a nieco ostrzejszy, niż w jej sąsiednich krajach, np. w Węgrzech, Morawie i Czechach. Pochodzi to stąd, że opasujące ją góry od południa, zamykają przystęp ciepłym wiatrom południowym, podczas gdy równiny na północnej i wschodniej jej granicy wystawione są na przeciagi zimnych wiatrów, wdzierających się do nas z dalekiej i mroźnej północy. Nie wszędzie też w kraju jest klimat jednakowy. W północno-wschodniej połaci jego tak na wiosnę, jak w lecie dni bywają przeważnie pochmurne i obfite w deszcze, upały niezbyt silne, podczas gdy na południu długotrwała pogoda i posucha, potęgująca upały letnie. W górzystych znowu okolicach karpackich, a przedewszystkiém na Podtatrzu klimat już ostrzejszy i mniej stalszy, niż gdzieindziej. Wiosny zwykle tu późne, chłodne i dżdżyste, lata krótkie, dni letnie gorące, a nocy zimne, jesień pogodna, zimy wczesne, długie i mroźne. Ze wszystkich pór

roku, jesień bywa w Galicyi najczęściej. pogodna i przyjemna, zima atoli zwyczajnie ostra, długa i śnieżna.

Ziemia i jój różne płody.

W okolicach Szczakowy i Chrzanowa, dalej idąc od Dunajca na wschód w okolice Leżajska i Sieniawy nad Sanem, a potem kierując się na południe w okolice Jaworowa, Janowa, Sądowej-Wiszni i t. d., rozpościerają się pola piaszczyste, mało urodzajne, po największej części borami pokryte. Na całym zaś prawie Podgórzu karpackim są grunta przeważnie kamieniste i wapienne. Okolice im wyżej tu wzniesione, tém uboższe w rośliny uprawne. Rodzą jedynie owsy i ziemniaki. W okolicach atoli niżej położonych rodzi się już len i żyto jare, a w łęgach nadrzecznych w rozleglejszych dolinach (żywieckiej, w dolinie Skawy koło Suchej, w dolinie sądeckiej, jasielskiej, w dołach sanockich, w dolinie synowódzkiej i w części doliny Prutu i Czeremoszów) legły role żyzne, na których udają się ozime żyta, pszenica, jęczmień, jarzyny i drzewa owocowe. Żyzną jest nader wielce gleba tu i owdzie na porzeczu powiślańskim i w ziemi bełskiej nad rzeką Sołokiją. Najżyźniejsze jednak role posiada wyżynowa część wschodniej połaci kraju: *Opole*, *Podole* i lewe dorzecze Prutu na Pokuciu. *Podole* nazywają spichrzem Galicyi. Tu też gleba nadzwyczajnie urodzajna, sprzyja przedewszystkiem uprawie pszenicy, potem żyta, kukurudzy, konopi, tytoniu i buraków cukrowych.

Lasy, łąki i pastwiska. Galicya słynie z bogactwa drzewa budowlanego i opałowego. Dostarczają

go najobficiej bory świerkowe, jodłowe i bukowe, pokrywające niemal całe Podgórze karpackie. Najznakomitsze zaś lasy sosnowe, miejscami mieszane z dębina i brzezina, mamy na równinach, między którymi pierwsze zajmują miejsce puszcza *niepołomska*, bory *brodzkie* i *łopatyińskie*. Gdzieniegdzie tworzą u nas jeszcze czyste, czyli jednorodne lasy: grab, brzoza i olsza czarna. Wszystkie wogóle drzewa naszych lasów odznaczają się znakomitą jakością, i dlatego są przez kupców zagranicznych poszukiwane. W nizinach podmokłych napotykamy wierzby, olchy, osiki i chróst. Z krzewów pospolitymi są u nas: leszczyna, kalina, maliny, porzeczki i agrest.

Łąki w Galicyi zajmują dość znaczny obszar ziemi. Z nich lepsze i wydajniejsze są we wschodniej, niż w zachodniej części kraju. Najwięcej pastwisk znajduje się w okolicach górskich. Pasza w nich jest po największej części bujna i pożywna. Najlepszej paszy, przepehnionej ziołami wonnemi, dostarczają połoniny Beskidu wysokiego i hale, czyli łąki tatrzańskie, na których pasą przez lato stada owiec i bydła. Pastwiska równin zachodnich, wjąwszy błonia powiślańskie, są chude. Jedynie z wiosną okrywają się bujną zielonością. We wschodniej części kraju między Żydaczowem a Żórawnem, słynne są błonia naddniestrzańskie. Są to raczej bujne i pożywne łąki, które przeważnie zajmują na wypasy wołów.

Płody rolnicze. Rolnictwo w kraju naszym wydaje z *roślin zbożowych*: pszenicę, żyto, orkisz, jęczmień i owies, proso i kukurudzę; z *roślin strączkowych*: groch, fasolę, soczewicę i bób; z *okopowych*: ziemniaki, buraki, rzepe i kapustę; z *roślin olejnych*

i handlowych: len, konopie, rzepak, chmiel, tytoń, anyż i czarna malwę, uprawianą głównie w Rudzie (powiat żydaczowski) i Radziechowie (pow. kamionecki); z *roślin pastewnych*: koniczynę, esparsetę, tymotkę, wykę, sporek pastewny, łubin i bobik.

Więcej pszenicy i więcej roślin olejnych i handlowych, tudzież całe łany kukurudzy (na Pokuciu, południowym Podolu i w dolinie Dniestru), uprawiają we wschodniej połaci kraju, a w zachodniej za to sieją więcej żyta, jarych zbóż i stosunkowo o wiele więcej uprawiają tu roślin pastewnych i okopowych, osobliwie ziemniaków. Owies wydają głównie role górskie. Lnu, oprócz okolic górskich, uprawiają najwięcej w środkowej części kraju. Uprawa zaś konopi przeważa w okolicach południowo-wschodnich. Chmiel galicyjski poszukują kupcy zagraniczni, gdyż swoją jakością dorównywa bawarskiemu i czeskiemu. We wschodniej części kraju uprawiają go przeważnie. Tytoń jest monopolem rządowym. Uprawiają go wyłącznie we wschodnio-południowej Galicyi.

Ogrody i sady. Ogrodnictwo w Galicyi zaniedbane. W kraju naszym mamy więcej pięknych parków angielskich i ogrodów cienistych, niż ogrodów owocowych i warzywnych. Najwięcej warzywa uprawiają w okolicach Krakowa i Lwowa. Najpospolitszych jabłek, gruszek i śliwek dostarczają nam sady na potrzebę domową. Owoce delikatniejsze sprowadzamy z zagranicy.

Zwierzęta domowe i dzikie. U nas hodują bardzo wiele koni i bydła rogatego. Najwięcej bydła hodują w górskich okolicach, mniej już w równinach. Podole i Pokucie słynie z wołów karmnych.

Owiec hodują najwięcej w górach. Chów trzody chlewniej w całym kraju rozpowszechniony.

Ze zwierząt dzikich zasługują na wymienienie: niedźwiedzie brunatne, pospolite i wilki; te chowają się gdzieniegdzie w większych borach i lasach podkarpackich. Odyniec żyje dziko w lasach większych. Zajęcy, lisów, tchórzów i wiewiórek mamy podostatkami, mniej już sarn, kun i borsuków. Tu i owdzie trafiają się rysie i jelenie. Koza dzika i świstak przebywa jedynie w Tatrach.

Ptactwo domowe i dzikie. Najwięcej drobiu, pospolitych kur domowych i kochinchińskich, hodują w okolicach obfitujących w zboże, najmniej w górach, w ziarno ubogich. Nad rzekami i stawami trzymają wiele kaczek, a więcej jeszcze gęsi. Indyki hodują tylko po gospodarstwach większych, gdzie czasem napotyka się także pantarki i gołębie.

Z ptaków dzikich godne wspomnienia: głuszec, cietrzew i jarząbek, przepiórki i kuropatwy, dropie i pardwy. Jastrzębie, kanie i orły krążą ponad całym krajem. Gromady kruków, wron, kawek i srok, sowy i puhacze gnieźdzą się gęsto po lasach i około mieszkań ludzkich. Po moczarach, bagnach, jeziorach i błotnych łąkach pełno jest wodnego i błotnego ptactwa: gęsi i kaczek dzikich, kulików i t. p. Bocian towarzyszy chatom wieśniaczym po całym kraju obszarze. Wszystkie sady, gaje, lasy i wikliny nadrzeczne obsiadują chmury śpiewających ptaków.

Z owadów najpożyteczniejsze są pszczoły; ich pielęgnowaniem zajmują się najczęściej mieszkańcy wschodniej części kraju.

Rzeki i stawy dostarczają raków i różnego rodzaju ryb. Z tych najpospolitsze są: szczupaki, liny,

karpie, karasie, miętusy, płocie, okonie i leszcze. W górskich strugach poławiają się smaczne pstrągi, a w Bugu węgorze, w Dunajcu łososie, w Sanie i Wiśle jesiotry.

Kopaliny. Galicya bogatą jest w płody kopalne. Sól kamienna jest jednym z największych jęj skarbów kopalnych. Najwięcej soli wydobywają w Wieliczce i Bochni. Mnóstwo źródeł solnych i warzelnie soli mamy we wschodniej części kraju. Najważniejsze warzelnie soli są w Stebniku i Bolechowie. Olęj skalny i wosk ziemny pojawiają się nader obficie wzdłuż środkowego pasu Podgórze karpackiego. Największe kopalnie wosku ziemnego i oleju skalnego są w Borysławiu. Bogate pokłady węgla kamiennego, tudzież jego kopalnie, galman i cynk, marmur czarny i czerwony, porfir i glinka ogniotrwała, znajdują się w Wiel. ks. krakowskiem. Siarkę kopią w Swoszowicach. Inne płody kopalne są jeszcze u nas: ruda żelazna, olów, gips, wapno, kamienie młyńskie i budulcowe, alabaster i torf w wielkiej obfitości.

Zdrowiska mineralne. Bardzo wiele zdrowisk mineralnych, leczących posiada Galicya. Najwięcej ich mamy pośród gór karpackich, lub u ich podnóża. Znakomitsze z urządzonych są: Szczawnica, Krynica i Żegiestów w Sądeckiem, Iwonicz w Krośnieńskiem, Swoszowice w Wielickiem, Krzeszowice w powiecie chrzanowskim, Rabka w Myślenickiem, Latoszyn w Pilźnieńskiem; koło Lwowa: Niemirów, Szkło i Lubień; w Drohobyckiem Truskawiec.

Komunikacye.

Do podniesienia przemysłu i handlu przyczyniają się znakomicie komunikacye. Środkami komunikacyjnymi są głównie gościńce bite, państwowe lub krajowe, w różnych kierunkach Galicyę przerzynające, drogi żelazne i wodne.

Gościńce. W kraju naszym rozróżniamy dwa główne gościńce: *południowy* czyli *karpacki*, i *środkowy*, także *wiedeńskim* zwany.

Gościniec karpacki prowadzi od Białej po Śniatyn, przechodzi w połowie zachodniej górami i dolinami rzek, w połowie wschodniej od Sambora zaczawszy, krańcem podgórze.

Gościniec ten idzie na Żywiec, Suchą, Maków, Jordaków, Tymbark, Limanowę, Nowy-Sącz, Grybów, Gorlice, Jasło, Krosno, Sanok, Lisko, Ustrzyki, Chyrów, Starasól, Sambor, Drohobycz, Stryj, Bolechów, Dolinę, Nadworną, Delatyn i Kołomyje do Śniatyna.

Gościniec środkowy przed pobudowaniem kolei żelaznych, był głównym traktem handlowym. Ciągnie się on prawie równolegle z gościńcem karpackim od Białej na Lwów do Złoczowa, skąd zwraca się ku południowemu wschodowi jako trakt *podolski* do Zaleszczyk. W Bochni łączy się z tym gościńcem trakt *krakowski*, idący od granicy prusko-szląskiej przez Kraków, Wieliczkę i Niepołomice, a z tym znowu łączy się na Podgórzu gościniec, prowadzący od granicy austriacko-szląskiej prawym brzegiem Wisły na Jawiszowice, Oświęcim, Zator, Spytkowice, Brzeźnicę i Skawinę.

Gościniec środkowy idzie na Kęty, Andrychów, Wadowice, Izdebnik, Myślenice, Bochnię, Wojnicz, Tarnów, Pilzno, Ropczyce, Rzeszów, Łańcut, Jarosław, Radymno,

Przemyśl, Mościska, Sądową-Wisznę i Gródek do Lwowa, a stąd krańcem Gołogór i Woroniaków na Kurowice do Złoczowa, skąd ciągnie dalej na Zborów, Tarnopol, Mikułińce, Trębowłę, Kopyczyńce, Czortków i Tłuste do Zaleszczyk.

Gościńce: karpacki i środkowy, połączone są licznymi poprzecznymi gałęziami.

Drogi żelazne. W Galicyi są następujące wykończone drogi żelazne:

I. *Kolój północna cesarza Ferdynanda* idzie od granicy szląskiej z Jawiszowic na Oświęcim, Chrzanów, Trzebinę, Krzeszowice do Krakowa, z bocznymi kolejami z Trzebini do Mysłowic i ze Szczakowcy do stacyi Granicy w Polsce kongresowej, tudzież z Bielska do Żywca.

II. *Kolój galicyjska Karola Ludwika* idzie z Krakowa, gdzie się łączy z koleją północną, na Bochnię, Tarnów, Dębicę, Sędziszów, Rzeszów, Łańcut, Przeworsk, Jarosław, Radymno, Przemyśl, Mościska, Sądową-Wisznę i Gródek do Lwowa, a stąd na Krasne do Brodów, a z Krasnego na Złoczów, Zborów i Tarnopol do Podwołoczysk na granicy galicyjsko-rosyjskiej. W pobliżu Krakowa ma ta kolój dwa krótkie boczne ramiona: z Bierzanowa do Wieliczki i z Podłęża do Niepołomic.

III. *Kolój lwowsko-czerniowiecka* prowadzi ze Lwowa, gdzie łączy się z koleją Karola Ludwika, idzie na Wybranówkę, Chodorów, Bukaczowce, Halicz, Jezupol, Stanisławów, Otynię, Kołomyję, Zabłotów i koło Śniatyna opuszcza granice Galicyi, wkraczając do Bukowiny.

IV. *Pierwsza węgiersko-galicyjska kolój* idzie z Przemyśla na Nizankowice, Dobromil, Chyrów, Ustrzyki, Lisko, Łupków przez Beskid do Węgier.

V. *Kolój dniestrzańska* łączy się w Chyrowie z węgiersko-galicyjską, i idzie na Sambor i Drohobycz do Stryja z odnogą z Drohobyczy do Borysławia.

VI. *Kolój Albrechta* wychodzi ze Lwowa na Szczerzec, Mikołajów, Rozwadów do Stryja, a stamtąd bieży dalej na Bolechów, Dolinę i Kałusz do Stanisławowa.

VII. *Kolój tarnowsko-leluchowska* wychodzi z Tarnowa, i idzie na Tuchów, Ciężkowice, Bobowę, Grybów, Nowy-Sącz, Stary-Sącz, Piwniczną, Muszynę i Żegiestów do Leluchowa na granicy węgierskiej.

Drogi wodne. W Galicyi najważniejszymi drogami wodnymi są: Wisła i Dniestr. Spław na Wiśle poczyna się już od ujścia Przemszy. Wisłą spławiają

głównie drzewo, spławiane jęj południowymi dopływami, zacząwszy od Soły, i węgle kamienne, sprowadzane Przemszą ze Szląska pruskiego. Z okolic Zatora spławiają jeszcze Wisłą na galarach i tratwach: ryby żywe, jarzyny, jaja, płótno, wyroby garncarskie i t. p. Od Sandomierza poczyna się już na Wiśle żegluga parowa.

Dniestr jest spławnym od ujścia Stryja. Tą rzeką prowadzą na galarach drzewo, płyty kamienne, szkło, płótno i t. p. Górskie dopływy Dniestru, np. Świca, Łomnica i t. d., służą tylko do spławu drzewa.

Oprócz wymienionych środków komunikacyjnych, mamy jeszcze poczty i telegrafy.

Handel i przemysł.

Przez wybudowanie dróg żelaznych, handel w Galicyi *dowozowy, wywozowy i przewozowy* znacznie się ożywił i podniósł. Przywożą do nas z zagranicy towary kolonialne, owoce krajów południowych, śledzie, futra, wino, wyroby przemysłu zagranicznego, np. materye wełniane, bawełniane i jedwabne, sukna, płótna i płócienka, porcelanę, lustra, szkło z hut czeskich, zegarki, séry i t. p., maszyny i wytwory chemiczne; natomiast wywozi kraj zboże, mąkę, olejne nasiona, nabiał, jaja, sól, tytoń, potaż, naftę i wosk ziemny, spirytus, len i konopie, wełnę, piérze, surowe skóry z wołów i cieląt, drzewo bułdycowe i masztowe, woły i trzodę chlewną.

Przewóz ogranicza się jużto na zboże i bydło, cukier, wełnę, skóry i futra z Rosyi i Rumunii na zachód, jużto na wyroby przemysłu zachodniego i towary kolonialne, przeznaczone do krajów wschodnich.

Przemysł rękodzielniczy i fabryczny w naszym kraju rozwija się z każdym rokiem widocznie.

Najwięcej upowszechnione są u nas wyroby płócien, grubego sukna, der i koców, skór, wódek i piwa; wyroby ślusarskie i kowalskie, stolarskie i tokarskie, bednarskie i ciesielskie, wyroby wozów i powozów, tudzież wyroby koszykarskie i kapelusze ze słomy, obuwie i sita. Z zakładów fabrycznych zasługują na wymienienie: huty żelazne, walcownie i gisernie żelaza (z którego wyrabiają szyny, sztaby, blachy, osie, lemieszce, rzezaki, siekiery, gwoździe, haki, rury, piece, naczynia kuchenne itp.); destylarnie nafty, znajdujące się przeważnie w miejscach kopalń oleju skalnego; fabryki parafiny i świec parafinowych w niektórych większych miastach kraju; fabryki świec woskowych i stearynowych, fabryki cygar i tytoniu, mydła i zapalek, tudzież nawozów mineralnych; fabryki smoły, kalafonii i terpentyny, maziarnie, potażarnie i olearnie; huty szkła, fabryki wyrobów glinianych i papiernie; fabryki maszyn i narzędzi przeważnie rolniczych, cukrownie, miodosytnie, fabryki rosolisów i likierów, młyny i piekarnie parowe i t. d.

Ludność w Galicyi

pod względem narodowości, religii i zajęcia.

Rodzimą, a zarazem najliczniejszą ludnością w Galicyi są: *Polacy* i *Rusini*. Piérwsi zamieszkują przeważnie zachodnią kraju połać, mniej więcej po San, drudzy wschodnią. Tak Polacy, jak Rusini mimo odmiennój nazwy, są *jednoplemieńcami*; pochodzą

bowiem z jednego i tego samego szczepu słowiańskiego. Zajmując się głównie uprawą roli i chowem bydła, a w nieznacznój tylko części przemysłem i handlem, są narodem czysto-rolniczym.

Polacy wyznają religię rzymsko-katolicką i mówią po polsku, a *Rusini* są wyznania grecko-unickiego (katol.), mówią językiem ruskim, najpodobniejszym do polskiego.

Niemcy stanowią u nas ludność napływową. Osiedleni w różnych okolicach kraju, są albo kolonistami, uprawiającymi rolę, albo zajmują się przemysłem i rękodzielnictwem. Religię wyznają protestancką.

Menonici mieszkają w kilku miejscowościach w pow. lwowskim i gródeckim. Są wyznania protestanckiego.

Ormianie, współplemiennicy Słowian, od czasów najdawniejszych osiedli we Lwowie, głównie na Pokuciu. Wyznają religię katolicką, mówią po polsku i miłują swój kraj. Ormianie odznaczają się pracowitością, trzeźwością i oszczędnością, a zajmują się głównie handlem i rolnictwem.

Zydzi, po całym kraju rozprószeni, są wyznania mojżeszowego, trudnią się handlem i wyszynkiem trunków, a gdzieśgdzie dzierżawą dóbr ziemskich, browarów i gorzełń. W Haliczu mieszkają *Karaici*, sekta żydowska, zajmują się rolnictwem. *Cyganie* przebywają najliczniej w niektórych okolicach na Podgórzu karpackim. Nie mają stałych siedlisk, są włóczęgami, żyją z żebranińy i kradzieży; niektórzy z nich zajmują się także kowalstwem i kotlarstwem.

Różne nazwy miejscowe naszego ludu polskiego i ruskiego.

Nasz lud polski i ruski różne nosi nazwy od okolic i miejscowości, jakie zamieszkuje. I tak: mieszkańców gór nazywają pospolicie *góralami*, a równin—*równiakami*.

Górale znowu między sobą rozmaicie się nazywają. *Żywczakami* np. nazywamy lud osiadły w dolinie rzék Soły i Koszarawy. Ich miastem jest *Żywiec*. Na północnych stokach Babięj-góry w kotlinie Skawy górnej mieszkają *Babiogórcy*. Ich miastem jest *Jordanów*. Od Babiogórców na wschód w kotlinie po obu brzegach górnej Raby, siedzą *Rabczanie*, nazywani także *Zagórczanami*. Poniżej Zagórczan, idąc ku północy, około wsi *Lubienia* i *Pcima* przy trakcie wiodącym z Myślenic do Nowegotargu, mamy osady *Kliszczaków*, nazwanych tak od kroju spodni w kliszcach. Na Podhalu u podnóża Tatr mieszkają *Podhalanie*, którzy oprócz pasterstwa i rolnictwa zajmują się jeszcze handlem i wyrobem płócien lnianych i sukna grubego; wyrabiają także fajki w blaszkę mosiężną oprawne, zegary drewniane, ozdobne toporki i torby skórzane. Podhalanie są ludem urodnym, przebiegłym, zapobiegliwym i oszczędnym. Koło Nowegotargu w powabnej dolinie *nowotarńskiej* siedzą *Nowotarżanie*, a na wschód od nich w okolicach gór Pienin aż po miasteczko Łącko, mieszkają górale *Pienińscy*. Ich miasteczkiem jest *Krościenko*. W rozległej zaś dolinie sądeckiej u spływu rzék Dunajca, Popradu i Kamienicy mamy osady *górali od miasta Sącza*, których sąsiedni mieszkańcy z wy-

sokich gór nazywają *równiakami* dlatego, że zaludnili obszerną równinę międzygóorską. Od miasteczka Piwnicznej nad górnym Popradem aż po Grybów nad rzeczką Białą, wpadającą do Dunajca, mieszkają *Spizacy*, zwani tak od granicznego Spizu. Ich miasteczkami są: *Muszyna* i *Tylicz*. Między Spizakami, osobliwie mieszkańcy nad Białą mają grube szyje i wole, skąd ich pogardliwie *Gardlakami* nazywają. *Kurtacy* czyli *Czuhońcy*, zwani tak od kusego stroju i wierzelniej kapoty, czuhonią nazwaną, mieszkają na całym obszarze Beskidu środkowego od źródeł Ropy aż do źródeł Sanu. Ich miasteczkami są: *Żmigród*, *Dukla*, *Jaśliśka*, *Bukowsko*, *Baligród* i t. p. Stoki Beskidu wysokiego od źródeł Dniestru aż po Świcę, zajmują *Bojki*, pośród których na obszarze rzek Oporu i Orawy osiedli *Tucholcy*. W granicach osad Bojków i Tucholców leżą miasta Turka i Skole. Wschodnio-południową kończynę Beskidu wysokiego od źródeł rzeki Bystrzycy zamieszkują znowu *Huculi*, lud dzielny i urodziwy, ale niewiele jeszcze oświecony i zabobonny. Ich stolicą jest *Mikuliczyn*.

Pomiędzy Równiakami pierwsi są *Krakowiacy*, mieszkańcy z okolic Krakowa na lewém porzeczu Wisły osiedleni. Lud z prawego brzegu téj rzeki nazywają *Krakowiacy Podgórczanami*. Pomiędzy Krakowiakami wyróżniają się najprzód *Ogrodnicy*, mieszkańcy wsi najbliżej Krakowa położonych. Zajmują się głównie uprawą warzywa. Dalej idą *Prądniczanie* ze wsi Prądników, potem *Flisacy* z Czernichowa i Mogiły, a nakoniec *Górnicy* z okolic, gdzie są kopalnie węgla kamiennego, galmanu, glinki ogniotrwałej i t. p.

Między Podgórczanami są znowu *Skawiniacy*, mieszkańcy z okolic Skawiny, zajmujący się rolni-

ctwem, tkactwem i bednarstwem; *Świątniczanie* ze wsi Świątniki; *Kijaki* albo *Wolniczanie*, po największej części rzeźnicy, mieszkający we wsiach za Krzemionkami w okolicy miasta Podgórze położonych; *Górnicy*, pracujący w kopalniach soli kamiennój w Wieliczce i Bochni.

Mazury mieszkają na obszarze płaszczyzn od rzeki Raby aż po lewy brzeg Sanu. Jestto lud zdrowy i silny, pracowity i pobożny. Między nimi mamy *Grębowiaków*, zwanych także *Lasowiakami* albo *Borowcami*, którzy od niepamiętnych czasów zaludnili rozległe niegdyś leśne puszcze, zajmujące północny kąt Galicyi pomiędzy Wisłą a dolnym Sanem aż po miasta Mielec i Leżajsk.

Obszar podgórze od rzeki Wisłoki aż do średniego Wisłoka po Pilzno i Łańcut, na północ pomiędzy właściwymi góralami a równiakami, zaludnili w XIII i XIV wieku osadnicy: *Sasi* i *Holendrzy*. Lud polski nazywał ich *Głuchoniemcami*, bo ich mowy nie rozumiał. Dziś Głuchoniemcy zupełnie spolaszczeni, nie nawet nie wiedzą o swém dawnym pochodzeniu. Jestto lud urodny, pracowity, trzeźwy i do kraju przywiązany.

Bełżanie mieszkają na prawém porzeczu średniego Sanu i nad Bugiem. *Bużanie* siedzą w południowo-wschodniej kończynie doliny Bugu i na górnych téj rzeki gałęziach. *Podolacy* zajmują wyżynową wschodnią część kraju. Między nimi wyróżniają się *Opolanie* w bezleśnych okolicach w Tarnopolskiem; *Wołyniacy* albo *Woleńiuki* nad górnym Se-rem, a *Pobereżcy* albo *Nistrowianie* po obu brzegach Dniestru. Podolacy odznaczają się krępą i silną budową ciała, chodem niezgrabnym i opie-

szłym. Są w sobie zamknięci, spokojni, cierpliwi i religijni. Kochają się w pieśniach rzewnych. Z braku oświaty są jeszcze Podolacy zabobonni i przesądni.

Zarząd kraju.

Namiesztnictwo we Lwowie jest najwyższą władzą administracyjną w naszym kraju, podzielonym na 74 starostw powiatowych. Starostwom podlegają gminy, którei zarządza wydział gminny, wolnym wyborem ustanowiony.

Rady powiatowe, urządzone z wolnego wyboru członków, zawiadują znowu wszystkiemi sprawami, dotyczącemi wspólnych interesów powiatu i nadzorują gminy i dworskie obszary.

Reprezentacyę kraju całego stanowi sejm krajowy z 151 wybranych posłów złożony, któremu przewodniczy marszałek krajowy, z grona posłów przez Césarza mianowany. Raz do roku na kilka tygodni zbiera się sejm we Lwowie i obraduje nad sprawami krajowemi.

Wydział krajowy jest administracyjnym i wykonawczym organem reprezentacyi krajowój. Składa się z wybranych przez sejm sześciu członków i tyluż zastępców, którzy pod przewodnictwem marszałka lub jego zastępcy urzędują bez przerwy i zdają sejmowi corocznie sprawę ze swoich czynności.

W sądownictwie najwyższą władzą jest trybunał sądowy we Wiedniu. W Galicyi są tylko sądy drugiej i piérwszej instancyi. W Krakowie i we Lwowie mamy sądy wyższe, jako drugą instancyę. Sądy krajowe są w Krakowie i we Lwowie, a obwodowe w Tarnowie, w Nowym-Sączu, w Rzeszo-

wie, w Przemyślu, Samborze, Stanisławowie, Kołomyi, Tarnopolu i Złoczowie, i 161 sądów powiatowych, jako pierwsza instancya.

Do zarządu i przechowania skarbu państwa i wszelkich dochodów krajowych powołaną jest pod przewodnictwem namiestnika krajowa dyrekcya skarbu we Lwowie. Do zakresu jój działania należy: zarząd podatków stałych i niestałych, tudzież zarząd dóbr skarbowych i funduszowych, gmachów skarbowych, żup i kopalń krajowych. Podwładne jój urzędy są: główna kasa krajowa we Lwowie, dwanaście powiatowych dyrekcij skarbu, urzędy cłowe, poborowe, zarządy żup i fabryk tytoniu i straż skarbowa.

Władzę kościelną sprawują w Galicyi: trzej arcybiskupi we Lwowie: rzymsko-katolicki, unicki i ormiański; trzej rzymsko-katolicki biskupi: w Krakowie, Tarnowie i Przemyślu, i unicki w Przemyślu.

Protestanci mają swego superintendenta we Lwowie.

Żydzi mają rabina krajowego we Lwowie i 30 rabinów powiatowych.

O ś w i a t a.

Źródłami oświaty są głównie szkoły. W nich téż czerpie każdy naukę i wiedzę potrzebną do swego zawodu. Rodzaje szkół są różne: szkoły początkowe czyli ludowe i wydziałowe, szkoły przemysłowe i rolnicze, szkoły gospodarstwa lasowego, szkoły średnie t. j. gimnazyalne i realne, wyższe zakłady naukowe t. j. uniwersytet Jagielloński i szkoła sztuk pięknych w Krakowie, uniwersytet césarza Franciszka i akademja techniczna we Lwowie. Na czele wszystkich

szkół niższych i wyższych zakładów naukowych w kraju stoi Akademia umiejętności w Krakowie, ustanowiona przez Naj. Pana i Césarza Franciszka Józefa I. w r. 1872. Kraków jest ogniskiem oświaty polskiej.

Najwięcej szkół ludowych mamy w zachodniej, mniej już we wschodniej części kraju. Jakoż oświata w zachodniej Galicyi między mieszkańcami jest więcej rozpowszechnioną. W Wiel. ks. krakowskiem niemal każdy chłopiec umie już czytać i pisać.

Naczelny zarząd niższych zakładów naukowych sprawuje Rada szkolna krajowa we Lwowie. Jój podlegają rady szkolne okręgowe, sprawujące nadzór szkół ludowych. Takich rad szkolnych okręgowych jest w kraju 37. Odkąd (od r. 1868) Rada szkolna krajowa zarządza szkołami, oświata w Galicyi z każdym rokiem rozwija się pomyślniej i coraz więcej szkół ludowych przybywa.

Urządzenia społeczne.

Do urządzeń społecznych zaliczają się najprzód instytucye, ułatwiające kredyt dla rolnictwa, przemysłu i handlu, jak np. dosyć liczne w kraju banki i zakłady kredytowe, kasy oszczędności, towarzystwa zaliczkowe, zakłady ubezpieczeń od ognia i gradobicia, tudzież na życie i towarzystwa gospodarsko-rolnicze; następnie opieka zdrowia z siedzibą we Lwowie, zakłady lecznicze t. j. szpitale powszechnie, rozmaite towarzystwa, fundacye i zakłady dobroczynne, fundacye stypendyjne dla ubogiej a dobrze się uczącej i sprawującej młodzieży szkolnej; nakoniec zakłady karne i domy poprawy, których jest 3: dwa we Lwowie, a jeden w Wiśniczu.

Dzieje Galicyi.

W zachodniej części Galicyi mamy 26 powiatów: krakowski i chrzanowski, bialski, wadowicki, żywiecki i myślenicki, wielicki, bocheński i brzeski, limanowski, nowotarski, nowosądecki i grybowski, gorlicki, jasielski i krośnieński, pilźnieński, tarnowski, dąbrowski, mielecki i ropczycki, kolbuszowski, tarnobrzesci, niski, łańcucki i rzeszowski.

Tę część kraju w odległych czasach nazywano Białochrobacyą, a później Małopolską. Tu gdzie leży miasteczko Jaśliska za Duklą, i dalej idąc za rzeką Wisłokiem na Rzeszów aż do Sanu i Wisły, była granica między Małopolską a ruskimi krajami. Małopolska za królów polskich podzieloną była na trzy województwa: krakowskie, sandomierskie i lubelskie po tej i tamtej stronie Wisły. Połowa krakowskiego i sandomierskiego województwa leżała po tej stronie Wisły i zajmowała w zachodniej Galicyi 26 powiatów podanych już wyżej, a lubelskie zaś leżało całe na tamtej stronie Wisły w dzisiejszej Polsce kongresowej. Oświęcim i Zator stanowiły jednak od XII wieku udzielne księstwa szląskie, z których oświęcimskie przez Kazimierza Jagiellończyka, a zatorskie przez króla Olbrachta w r. 1494 nabyte, do województwa krakowskiego przyłączone zostały. Do tego województwa należały jeszcze hrabstwo żywieckie, następnie za Tatrami ziemia spiska i o kilka mil na północo-zachód od Krakowa księstwo siewierskie, biskupa krakowskiego dobra. Województwo krakowskie dzieliło się na po-

wiaty: biecki, sądecki, nazywany ziemią sądecką, dalej czechowski i krakowski. A znowu po tamtej stronie Wisły były trzy powiaty jeszcze. Województwo krakowskie miało zatem pięć powiatów po tej stronie Wisły.

Sandomierskie województwo miało po tej stronie Wisły tylko jeden powiat pilźnieński, który obejmował dzisiejsze powiaty: pilźnieński, tarnowski, dąbrowski, mielecki, ropczycki, kolbuszowski, tarnobrzesci, niski, tudzież małą część powiatu rzeszowskiego i łańcuckiego.

Wschodnią zaś część kraju zajmuje reszta t. j. 48 powiatów. Te są: brzozowski, sanocki, liski, birecki, turczański, staromiejski, samborski, rudecki i drohobycki, stryjski, żydaczowski, kałuski i doliński, stanisławowski, bohorodeczański, nadworniański, tyśmienicki, buczacki, horodeński, kołomyjski, kosowski i śniatyński, zaleszczycki, borszczowski, czortkowski i husiatyński, skałacki, zbaraski, tarnopolski, trębowelski, podhajecki, brzeżański, rohatyński i bóbrecki, przemysłański, złoczowski, brodzki i kamioncki, sokalski, rawski, cieszanowski i żółkiewski, lwowski i gródecki, mościski, przemyski, jaworowski i jarosławski.

Otóż wymienione powiaty zajmują znowu obszar dawniej Czerwonej Chrobacy, która zawojowana przez Rusinów, nazwaną została Czerwoną Rusią i na księstwa podzieloną. Na Czerwonej Rusi panowali liczni i różni książęta ruscy. W roku 1214 Leszek Biały i Andrzej II., król węgierski, zawarli ze sobą umowę, poczem obaj z wojskiem wyprawili się na Ruś na Halicz, zdobyli to miasto i osadzili tu na tronie książąt ruskich królewicza węg-

gierskiego Kolomana, ożenionego z polską księżniczką Salomeą. Halicz otrzymał niebawem tytuł królestwa, a Koloman za przyzwoleniem papieża Innocentego III został koronowany na króla ruskiego. Wkrótce jednak książę ruski Mściwysław - Mściwysławicz wyparł z Rusi Węgrów i Kolomana. Z książąt ruskich Daniło miał najwięcej ziemi. Jego państwo było wielkie. Od papieża nawet otrzymał (w r. 1253) koronę królewską. Tatarzy i Litwini niszczyli Ruś Czerwoną. Bolesław, syn Trojdena, księcia mazowieckiego, zagarnął całą Czerwoną Ruś, ale tylko dwa lata w niej panował, gdyż już w roku 1339 został otruty. Po śmierci Bolesława Trojdenowicza wyprawił się na Ruś Czerwoną Kazimierz W., opanował ją i przyłączył Polski; wyparł z niej także Tatarów, pogodził się z Węgrami i Litwinami, którzy sobie do tego kraju rościli pretensye. Król Ludwik węgierski atoli oddał ją później w zarząd Władysławowi, księciu opolskiemu, a następnie do korony węgierskiej przyłączył. Królowa Jadwiga jednak w 10 lat później t. j. w r. 1387 odebrała Węgrom Ruś Czerwoną, a Władysław Jagiełło nadał jej te same prawa, jakie miała Polska i na województwa ją podzielił. Województwo w niej, tak zwane ruskie, graniczyło z Małopolską i dzieliło się na ziemię chełmską, halicką, lwowską, żydaczowską i sanocką. Województwo bełskie graniczyło także z Małopolską t. j. województwem sandomierskiem i zajmowało obszar ziemi, gdzie stoją miasta: Bełż, Sokal, Rawa ruska, Busk, Podhorce, Olesko i Brody. Przy pierwszym rozbiórce Polski (1772 r.) z części dawnego województwa krakowskiego i województwa sandomierskiego po prawej stronie Wisły, i znowu

z województwa ruskiego i bełskiego, tudzież z małej części dawnego księstwa Włodzimierskiego i części województwa podolskiego po Zbrucz, utworzyła Marya Teresa, cesarzowa austriacka, osobny kraj. Od księstwa halickiego nazwano go królestwem Galicyi, a od księstwa Włodzimierskiego, którego częścią jest północno-wschodnia Galicya, nazwano ten kraj także Lodomeryą i do monarchii austriackiej przyłączono. Ziemia zaś spiska, w r. 1412 przez Wł. Jagiełłę od cesarza Zygmunta Luksemburskiego w zastaw wzięta, a potem do Polski przyłączona, przeszła do Węgier.

Trzeci rozbiór Polski rozszerzył wprawdzie granice Galicyi, które jednak nie utrzymały się stale, lecz w ciągu lat następnych znacznej uległy zmianie. Na kongresie wiedeńskim w r. 1815 mianowano Kraków z obszarem (po lewym brzegu Wisły) obejmującym trzy miasteczka: Chrzanów, Trzebinie i Nową Wsią Wolną Rzeczpospolitą. Ta trwała lat 30 pod opieką trzech dworów: austriackiego, pruskiego i rosyjskiego. W r. 1846 wcielona wraz z Krakowem do Austrii, otrzymała tytuł Wielkiego księstwa krakowskiego.

Ważniejsze miejscowości w Galicyi.

a) **Dorzecze Wisły.**

Na lewém porzeczcu Wisły i nad jęj dopływami leżą:

Kraków tuż nad Wisłą i Rudawą na obszernej równinie. Jest główném miastem Wielkiego księstwa krakowskiego. Mieszkańców liczy

przeszło 50,000. Śródmieście z wielkim czworobocznym rynkiem i 12 głównymi ulicami, otaczają dookoła rozkoszne, cieniste aleje, plantacyami zwane. Poza temi plantacyami rozpościerają się rozległe przedmieścia: od strony południowej Stradom i Kazimierz, zamieszkały głównie przez żydów; od zachodu Podzamcze czyli Rybaki, Zwiérzyniec i Smoleńsk, Wygoda i Piasek z kościołem i klasztorem OO. Karmelitów; od północy Kleparz z kościołem św. Florjana, szkołą sztuk pięknych i targami na zboże, a od wschodniej strony Lubicz i Wesola z ogrodami, dworcem kolei żelaznej i kliniką. Wszystkie place publiczne w śródmieściu i ulice są porządnie brukowane, gazem oświetlone i w czystości utrzymane.

Kraków zaliczają do najpiękniejszych miast polskich. Posiada on téż rzeczywiście wspaniałe kościoły i okazałe gmachy publiczne i prywatne. Jest siedzibą niektórych władz rządowych i biskupstwa łacińskiego z konsystorzem i kapitułą. Są tu: Akademia umiejętności, gdzie jest muzeum starożytności, biblioteka i galerya obrazów hr. Miączyńskiego; wszechnica założona przez Kazimierza W. r. 1364, a uposażona przez Jadwigę i Wł. Jagiełłę w r. 1400, z biblioteką bogatą; obserwatoryum astronomiczne z ogrodem botanicznym na Wesolej, gabinet fizyczny i naturalny, szkoła sztuk pięknych, szkoła śpiewu i muzyki, dwa gimnazya, szkoła wyższa realna, instytut techniczno-przemysłowy, dwa seminarya nauczycielskie: męskie i żeńskie, jedna 8-klasowa szkoła żeńska wydziałowa, kilka męskich i żeńskich szkół ludowych, kilka naukowych zakładów żeńskich w klasztorach i pensyonatów prywatnych. Oprócz tego mamy jeszcze w Krakowie: Towarzystwo ubezpieczeń

od ognia, Towarzystwo gospodarczo-rolnicze, Towarzystwo przyjaciół sztuk pięknych, Towarzystwo strzeleckie i zaliczkowe, Izbę handlową i zakłady dobroczynne, Bank (miłosierdzia) pobożnych, założony przez księdza Skargę, kasę oszczędności i „Bursę“ czyli przytułek dla ubogiej, kształcącej się młodzieży. Jest tutaj i teatr stały; są i porządne łązienki, publiczne ogrody; znajdują się tu także i szpitale dla chorych i obłąkanych, warsztaty rzeźbiarskie, fabryki maszyn i narzędzi rolniczych, fabryka gazu i koksu, fabryka cygar, fabryka świec woskowych i kości mielonych, wielkie browary, garbarnie, młyn parowy i olejarnia, znaczny handel przewozowy zbożem, winem, drzewem, płótnem, nierogacizną w kraje zachodnie, dwa doroczne jarmarki czternastodniowe, oraz dwa targi jednodniowe w tygodniu.

Dla zwiędzających Kraków, godne są widzenia następujące gmachy: *Zamek królewski* na skalistej górze „Wawel“ tuż nad Wisłą—wielki i wspaniały gmach, założony przez Piastów, niegdyś mieszkanie królów polskich, a dziś szpital i koszary wojskowe. Do zamku tego przytyka *kościół katedralny*, który założyć miał Bolesław Chrobry. W r. 1306 zniszczył go pożar. Nankier bisk. krak. odbudował go później z ciosowego kamienia w stylu gotyckim. Kazimiierz Wiel. upiększył katedrę i miedzią pokrył. I późniejsi królowie i biskupi krak. nie zapominali także o przyozdobieniu i wzbogaceniu téj świątyni. Ośmnaście okazałych kaplic, wspaniałe nagrobki, pomniki i piękne historyczne obrazy są jęj prawdziwą ozdobą. Kaplica św. Stanisława zajmuje środek nawy. W nięj trumna tego świętego cała srebrna. Pięrwotną trumnę zrabowali Szwedzi. Za kaplicą św. Stanisława

w głównej nawie t. j. presbyteryum odbywały się dawniej koronacje, pogrzeby i śluby królów polskich. Dokoła są tu siedzenia. Z prawej strony zwykł był siadać król, a z lewej obok ołtarza wielkiego biskup. Jedną z najpiękniejszych jest kaplica Zygmuntońska, zbudowana z ciosowego kamienia. W niej są z czerwonego marmuru posągi Zygmunta I. i Zygmunta Augusta. Jest tutaj i ołtarz szafiasty, cały srebrny, który był ołtarzem obozowym Zygmunta I. Pod kościołem w grobowcach spoczywają zwłoki królów naszych, tudzież zwłoki księcia Józefa Poniatowskiego, naczelnego wodza wojsk polskich, poległego pod Lipskiem 1813 r. i Tadeusza Kościuszki, naszego wielkiego bohatera. W skarbcu przechowują starożytnie zabytki, kosztowne relikwiarze, kielichy drogiemi kamieniami i perłami wysadzone, kosztowne ornaty i różne inne jeszcze przybory kościelne. Na wieży obok zakrystyi jest dzwon największy w Polsce, Zygmuntem nazwany od imienia Zygmunta I., który go odlać kazał.

Kościół Panny Maryi jest po katedrze pierwszą i najpiękniejszą świątynią krakowską. Biskup krak. Iwo Odrowąż rozpoczął budowę tego kościoła r. 1226. W nim godny widzenia wielki ołtarz roboty Wita Stwosza w formie szafy.— *Kościół Dominikanów*, jeden z najdawniejszych w Krakowie, w r. 1850 pożarem zniszczony a teraz już odbudowany, ma kaplicę św. Jacka, nagrobki bisk. Odrowąży i generała Skrzyneckiego.— *Kościół Franciszkanów* w formie krzyża, wzniesiony przez Bolesława Wstydliwego, spalił się w r. 1850, lecz w nowszych czasach odbudowano go. W nim spoczywają zwłoki Bolesława Wstydl. i siostry jego Salomei, królowej halickiej,

wdowy po Kolomanie. Na krużgankach są portrety biskupów krakowskich. Łokietek napadnięty przez Szlązaków, schronił się do Franciszkanów, a przebrany za mnicha i po linie z murów klasztornych spuszczoney, ucieczką się ratował.—*Kościół akademicki św. Anny* w r. 1703 zbudowany, posiada grobowiec św. Jana Kantego (zm. r. 1473) i pomnik brązowy Mikołaja Kopernika. W zakrystyi przechowują oprawną w srebro głowę św. Jana Kantego. *Kościółek świętego Wojciecha* na rynku zbudowany w miejscu, gdzie według podania ten mąż święty miał kazać słowo boże.—*Kościół św. Piotra* zbudował król Zygmunt III. W nim spoczywają zwłoki X. Piotra Skargi, złotoustego kaznodziei.—*Kościół św. Andrzeja PP. Klarysek* założył Sieciech, pan zamożny i ulubieniec Władysława Hermana, króla polskiego. Mała garstka ludzi, ukryta poza murami tego kościoła, odparła w r. 1241 napad Tatarów i ocaliła miasto od zupełnego zniszczenia i rabunku. *Kościółek św. Idziego* u stóp Wawelu jest najstarszym z wszystkich kościołów krakowskich. Zbudował go w r. 1086 Władysław Herman.—*Kościół św. Katarzyny i Małgorzaty OO. Augustyanów* na Kazimierzu fundowany przez Kazimierza W., posiada pyszne krużganki w przyległym klasztorze.—*Kościół św. Stanisława na Skalce OO. Paulinów*, pamiętny śmiercią św. Stanisława, bisk. krak. Pod tym kościołem spoczywają zwłoki Jana Długosza.—*Kościół Bożego Ciała* założył Kazimiérz W. W nim spoczywa ciało bł. Stanisława Kazimierczyka.

Z innych gmachów pamiątkowych Krakowa zasługują na wymienienie: *Biblioteka Jagiellońska* z kaplicą św. Jana Kantego; *amfiteatr Nowodworski*

z portretami Wł. Jagiełły, królowej Jadwigi i wielu znakomitych ludzi; *sukiennice* — gmach olbrzymi wśród głównego rynku — założone pierwotnie przez Bolesława Wstydl. Kazimierz W. przebudował je, upiększył i na cele kupieckie przeznaczył. *Wieża ratuszowa* jest śladem dawnego ratusza zburzonego; brama *Floryańska* z basztami jedyna pamiątka z 8 bram w murach obronnych Krakowa i 38 wieżyc i baszt, dziś już zniszczonych; *pałac biskupi* zniszczony pożarem w r. 1850, i stary *ratusz* na Kazimierzu, dziś odnowiony i na cele szkolne oddany.

Kraków jest starożytnym grodem polskim. Po-danie przypisuje jego założenie Krakusowi około r. 700 po Nar. Chr. Bolesław Chrobry w roku 1000 uczynił Kraków rezydencją biskupią, a Bolesław Krzywousty podniósł go do godności stolicy Królestwa polskiego. W r. 1241 zniszczyli Kraków Tatarzy, poczem Bolesław Wstydlivy nakazał go odbudować podług pewnego planu z rynkiem i ulicami regularnemi. Leszek Czarny opasał miasto właściwe (śródmieście) przekopami i obronnymi murami z wieżycami. Kazimierz W. zaś całe obmurowanie znacznie powiększył i umocnił, a sam Kraków ozdobił wielu wspaniałymi gmachami i dwa założył przedmieścia: Kazimierz i Kleparz. Z królów polskich pierwszym był Wł. Łokietek, który się w r. 1319 w Krakowie koronował. Jego koronacya tak się odbyła. W przybocznej kaplicy z prawej strony w katedrze wawelskiej ubierano króla. Nasamprzód włożono mu na nogi złociste trzewiki, następnie ubrano go w dalmatykę i płaszcz purpurowy. Z kaplicy szedł król otoczony biskupami, poczem postępowali panowie, niosąc oznaki królewskie: berło, jabłko, miecz

szczerbiec (Bolesława Chrobrego) i koronę. Przed wielkim ołtarzem na stopniach ukląkł król, złożył przysięgę i odebrał z rąk biskupa namaszczenie, koronę i szczerbiec. Po téj ceremonii udał się do nawy głównej, gdzie przed kaplicą św. Stanisława, zasiadł koronowany na tronie i tutaj wobec posłów zagranicznych i panów odebrał od prymasa gnieźnieńskiego rządy kraju. Po koronacyi król i dygnitarze szli z zamku do miasta. Króla poprzedzał podskarbi królewski i rzucał pieniądze ludowi. Nazajutrz urządzono tron na rynku, gdzie najpierw mieszczanie krakowscy składali królowi przysięgę na wierność, a potem pozwolono zgromadzonemu ludowi przystąpić do stołów, zastawionych jadłem i napojem. Otóż w takito sposób odbyła się po raz pierwszy uroczystość koronacyi naszego króla Wł. Łokietka, i tak też odtąd wszyscy królowie polscy, wyjąwszy St. Augusta, koronowali się w katedrze krakowskiéj.

Jagiellonowie opiekowali się po ojcowsku Krakowem. Za ich w Polsce rządów liczył Kraków przeszło 80,000 mieszkańców i był najbogatszym, najpiękniejszym i największym wówczas miastem polskiem. Ale gdy Zygmunt III. w r. 1610 przeniósł stolicę do Warszawy, począł się Kraków chylić ku upadkowi. Pożary, morowe powietrze (w r. 1652), wojny domowe za królów obieralnych i najazdy szwedzkie zadały Krakowowi także cios niemały i doprowadziły do tego, że w r. 1787 ledwo to miasto 10,000 mieszkańców, a mnóstwo liczyło pustek. Dopiero zostawszy wolnym miastem (1815 — 1846), poczęła się ta opuszczona stolica Piastów i Jagiellonów dźwigać z upadku, napowrót zaludniać, handlem ożywiać i ratować od zupełnej zagłady liczne

zabytki narodowe dawnéj swéj przeszłości. Po straszliwéj téż pogorzełi w r. 1850 odbudował się Kraków z gruzów gustowniéj; przybyło mu wiele domów okazałych prywatnych i publicznych.

W najbliższéj okolicy Krakowa od strony zachodniéj: *Półwie - zwierzyńskie* z kościołem i klasztorem PP. Norbertanek i fabryką wyrobów kaffowych. Nieopodal na górze *Sikornik* wznosi się obwarowana mogiła Kościuszki w formie kopca, a tuż u podnoża téjże prześliczny kościółek św. Bronisławy. *Wola-Justowska*, niegdys własność Justa Decyusza, sekr. Zygmunta I.—z ogrodem angielskim, pałacem i malowniczymi skałami panięskimi. *Bielany* z kościołem i klasztorem OO. Kamedułów, zbudowanym na wysokiéj górze, lasem porośléj.

W północno-zachodniéj stronie od Krakowa mamy: *Czarną - wieś*, nazwaną tak od ziemi żyznéj i czarnej, *Nową-wieś* i *Krowodrzę*; w tych wsiach mieszkańcy zajmują się głównie uprawą jarzyn. *Łobzów* był niegdys własnością wójtów krakowskich. Kazimierz W. założył tutaj ogród i zbudował zamek, w którym nietylko on, ale i późniejsi jego następcy często przebywali. Władysław IV. urodził się w Łobzowie (r. 1595). Wieś tę darował Stanisław August akademii krakowskiéj. W miejsce dawnego zamku, zbudował c. k. rząd okazały naukowy zakład wojskowy.

Prądnik Biały i *Czerwony* na północ od Krakowa, niegdys własność biskupów krak. Na polach pomiędzy przedmieściem Kleparzem a temi wsiami witano zwykle nowoobranych królów i stąd wprowadzano w uroczystym pochodzie zwłoki monarchów na pogrzeb do Krakowa. Prądniczanie słyną wypiekaniem chleba smacznego, od miejscowości „prądnickim“ zwanego.

Rakowice w północno-wschodniej stronie od Krakowa; na polach tej wsi stał ongi obozem arcyks. Maksymilian, którego hetman Zamojski od murów krakowskich odparł i ścigał aż do Szląska, gdzie go do niewoli zabrał (r. 1587). Obecnie na polach rakowickich znajduje się wspaniały chrześcijański cmentarz krakowski. *Mogiła* z mogiłą Wandy; tu okazały kościół i klasztor OO. Cystersów budować zaczął Iwo Odrowąż, biskup krakowski (w r. 1226), a dokończył budowy Kazimierz Wielki.

W dalszej już okolicy Krakowa na zachód od Bielan leżą *Liszki* (miasteczko), gdzie wyrabiają kapelusze ze słomy. *Ściejowice*, wieś nad Wisłą, znana z wyrobów koszykarskich. *Czernichów*, wieś ze szkołą praktyczną gospodarstwa rolniczego. Czernichowanie trudnią się rolnictwem i flisactwem.

W północno-zachodnią stronę od Krakowa bieży kolej północna césarza Ferdynanda. Pierwszą jej stacją jest *Zabierzów* ze skałą Kmity. Na północ od Zabierzowa mamy wieś *Zelków* z wyrobami garncarskimi i *Modlnicę*, na której polach miał się niegdyś modlić święty Wojciech. W okolicy zaś południowej Zabierzowa są: *Balice*, wieś z pięknym pałacym, niegdyś własność Bonarów, następnie *Firlejów*; stąd odbyły uroczysty wjazd do Krakowa arcyksiężne austriackie: Katarzyna, małżonka Zygmunta Augusta, i Anna zaślubiona Zygmuntowi III. *Morawica*; w niej wyrabiają kapelusze ze słomy. *Mników* w okolicy powabnych skał wapiennych.

Krzeszowice — druga stacja kolei północnej — z pięknym kościołem gotyckiej struktury, pałacem hr. Potockich i zakładem kąpielowym. W okolicy Krzeszowic od strony północno-zachodniej są wsie:

Dębnik, Miękinia i Czerna z łomami marmuru; *Nowagóra, Ostreżnica i Lgota* z kopalniami galmanu; *Płoki i Czyżówka* z kopalniami rudy żelaznej, a *Siersza* z kopalniami węgla i hutami cynku.

Na południe od Krzeszowic leżą: *Tęczynek* z mallowniczemi na górze wśród lasów ruinami zamku tęczyńskiego; stąd pochodziła niegdyś sławna polska rodzina Tęczyńskich. W Tęczynku mamy kopalnie węgla, młyn parowy i browar. *Rudna i Grojec* z kopalniami glinki ogniotrwałej, a *Frywałd i Zalas* znane są z wyrobów garncarskich. *Alwernia*, miasteczko z wyrobami garncarskimi i klasztorem OO. Bernardynów na wzgórzu wśród lasów. W okolicy południowej tego miasteczka są wsie: *Poręba i Mirów* z gliną ogniotrwałą i wyrobami garncarskimi, a od zachodu *Kwaczała* z wyrobami koszykarskimi; *Lipowiec* z ruinami pałacu biskupów krakowskich.

Trzebinia — trzecia stacya kolei północnej. Od niej w okolicy północnej są wsie: *Górka z Trzebionką, Wodna i Luszowskie-góry*, a w południowej stronie *Kościelec*. Wszystkie te miejscowości posiadają kopalnie galmanu. W Trzebini rozdziela się kolój północna: jedno jej ramię prowadzi przez Szczakowę do Mysłowic w Prusiech i z Szczakowy do stacyi Granicy w Polsce kongresowej, a drugie przez Chrzanów, Oświęcim i t. d. do granicy austriacko-szląskiej ku Wiédniowi.

W północno-zachodniej kończy się kraj leżą: *Jaworzno, Szczakowa i Dąbrowa*; te trzy miejscowości mają bogate kopalnie węgla kamiennego.

Nad Przemszą, dopływem Wisły, leży *Chełmek* z komorą cłową i łomami kamienia wapiennego, a nad Chełmem miasto pow. *Chrzanów* z kopalniami galmanu.

Poznaliśmy dotąd dwa powiaty: krakowski i chrzanowski, które tworzą dzisiejsze W. księstwo krakowskie, krainę pagórkowatą, urozmaiconą żyznymi równinami. Najurodzajniejsze są malownicze okolice koło Krakowa. Wielkie księstwo krakowskie bogate jest w zboże, wyborne jarzyny, smaczne owoce, pszczoły i ryby, w piękne bydło i kopaliny: węgiel kamienny, cynk, wapno i gips, rozliczne marmury, rudę żelazną, krzemień i glinę ogniotrwałą.

Mieszkańcy okolic Krakowa nazywają się Krakowiakami. Są oni pobożni, uczciwi, ruchliwi, pracowici, litościwi, przemysłowi i zamożni. Odznaczają się także dowcipem i usposobieniem wesołym. Krakowiak nawet w złej dobie nie tracąc wesołości, przyspiewuje sobie skoczne piosneczki, „krakowiakami“ zwane, które sobie sam komponuje ¹⁾.

Na prawém porzeczu Wisły, a mianowicie tuż nad brzegiem téj rzeki leżą: *Tyniec* wieś — niegdyś opactwo Benedyktynów, założone przez Bolesława Chrobrego, było wspaniale zbudowane i obwarowane, a tak bogate, że aż 5 miast i 100 wsi należało do niego. W r. 1467 mieszkali tutaj synowie Kazimierza Jagiellończyka, z nauczycielem swym Janem Długoszem. W r. 1655 zniszczyli Szwedzi to opactwo. W r. 1772 zajęli warowny Tyniec konfederaci. W r. 1815 opactwo tynieckie zostało zniesione. W r. 1835 spalili piorun klasztor, a kościół zrestaurowany obró-

¹⁾ Podaliśmy w całości opis Wielkiego księstwa krakowskiego, aby dać wzór, jak należy rozpocząć i przeprowadzić początkową naukę geografii w powiecie od miejscowości, w której się szkoła znajduje.

cono na kościół parafialny. W Tyńcu wyrabiają czapki wełniane. *Podgórze* było dawniej przedmieściem krakowskim za Wisłą. Po pierwszym rozbiórce Polski przeszło pod panowanie Austrii i zostało zamienione na osobne miasteczko. Most na Wiśle łączy je z Krakowem. W Podgórzu mamy łomy wapna, fabrykę parową wyrobu cegieł maszynowych, młyn parowy i piekarnię parową. Za miastem na Krzemionkach wznosi się mogiła Krakusa. *Niepołomice* z zamkiem starożytnym i kościołem przez Kazimierza W. wybudowanym, słynęły rozległą puszcza, która nawet królów polskich sprowadzała na łowy. Stąd po zwycięstwie grunwaldzkim szedł król Jagiełło pieszo do Krakowa, a przed nim niesiono 50 chorągwi zdobytych na Krzyżakach. Tu przebywał często Zygmunt I.; tu hetman Jan Zamojski powitał narzeczoną swoją Gryzeldę Batorównę w r. 1503; tu nakoniec wojewoda krak. Lubomirski podejmował z wielkim przepychem króla Władysława IV r. 1644. Teraz w zamku niepołomickim mieszczą się kancelarye ekonomii skarbowej. *Ujście-solne* powyżej ujścia Raby ma składy soli dla spławu do Królestwa polskiego. *Szczucin* z komorą cłową. *Baranów* miasteczko z zamkiem, który miał być założony jeszcze za czasów Bolesława Krzywoustego. W nim gościł często Stefan Batory. Ku końcowi XVII wieku zamek baranowski przez Lubomirskiego odnowiony, został ostatniemi laty pożarem zniszczony. *Tarnobrzeg* miasto powiatowe z klasztorem Dominikanów; mieszkańcy trudnią się rzemiosłem i rolnictwem, lub wynajmują się za flisaków do spławu na Wiśle. W Tarnobrzegu 1734 r. zawiązała szlachta okoliczna pod wodzą Tarły konfederacją, w celu utrzymania

Stanisława Leszczyńskiego na tronie polskim. *Dziłków*, wieś z zamkiem i księgozbiorem, posiadłość Tarnowskich, rodziny sławnéj i dobrze w Polsce zasłużonéj. *Górzycy*; między tą wsią a *Zaleszanami* pobił Stefan Czarniecki Szwedów. Tu na polach po przegranej (r. 1702) pod Klisowem stanął obozem August II., i tutaj zawiązała się konfederacya sandomierska.

Nad dopływami Wisły z prawego brzegu, a mianowicie nad Białą leżą: *Biała*, okazałe miasto powiatowe, odgraniczone tylko mostem od *Bielska*, miasta szląskiego, posiada znakomite fabryki sukna. Ludność po największej części zniemczona. *Lipnik* wyrabia likiery, rosolisy i rum. Na północ od Białej wieś *Pisarzowice* z fabryką cukru.

Nad Sołą: *Milówka* położona u podnóża Beskidu, a na południu od niéj wieś *Sól* z fabryką prochu strzelniczego; *Węgierska-górka* z hutami żelaza. *Żywiec* nad ujściem Koszarawy do Soły, jest miastem powiatowém i stolicą góralszczyzny babiogórskiej. Ma fabrykę różnych wytworów chemicznych. Na targach i jarmarkach tutejszych sprzedają górale surowe płody i wyroby swoje np. jałowiec, kwiczoły, garbniki sosnowe i jodłowe, len, przedziwo i płótno, naczynia drewniane i séry, tak zwane cieczyńskie, które nawet za granicę wysyłają. Jan Kazimierz zastawił Żywiec za długi, lecz wykupili go Wielopolscy. Dziś jest w posiadaniu arcyksięcia Albrechta. Okolice Żywca są bogate w lasy, bydło i rudę żelazną. *Obszar* w pobliżu Żywca, z kuźnicami żelaza. *Czaniec*, wieś słynie płóciennictwem. *Kęty* znane z sukiennictwa i wyprawy skór grubych. Rymarze tutejsi wyrabiają tak zwane krakowskie pasy, skórka zieloną wyszywane i gwoździakami mosiężnymi

nabijane. W Kętach urodził się św. Jan Kanty, profesor akademii krak. w XV wieku. *Oświęcim* nieopodal ujścia Soły do Wisły — niegdyś stolica udzielnego księstwa — był jednym z przedniejszych miast polskich. Miał zamek, kilka kościołów, wały i mury obronne. Władysław, syn Kazimierza Jagiellończyka, udając się do Czech na objęcie tronu, bawił tu przez trzy dni z ojcem swoim. Podczas wojen szwedzkich miasto to wiele ucierpiało i podupa-
dło, a dawny zamek prawie zupełnie zniszczał. *Andrychów* leży nad Wieprzówką do Skawy wpadającą. Został miastem dopiero za Stanisława Augusta. Odznacza się przemysłem tkackim. W okolicy wyrabiają wiele płótna.

Nad Skawą lub w pobliżu tej rzeki: *Jordanów* leży w okolicy górskiej. To miasteczko założyła w XVI wieku rodzina Jordanów. *Maków* ma odlewnie i kuźnie żelaza. *Sucha* z hutami żelaznemi, jest posiadłością Branickich. Ma piękny pałac, ogród i znaczny księgozbiór. *Wadowice* w pobliżu Skawy z lewego brzegu, jedno z większych i piękniejszych miast powiatowych, ma realne gimnazyum i papiernię. Tu urodził się Marcin Wadowita, który chociaż był synem kmiecym, dobił się pracą i nauką godności profesora akademii krakowskiej. *Zator*, dawna stolica księstwa zatorskiego, z pięknym pałacem przerobionym z dawnego zamku i kościołem starożytnym.

Nad Skawiną: *Lanckorona*, jest miasteczkiem założoném jeszcze za czasów Kazimierza W., który na sąsiedniej górze zamek zbudował, dzisiaj już w ruinach leżący. Kazimierz W. darował Lanckoronę braciom z Brzezia, od których poszła rodzina

Lanckorońskich, głośna w dziejach polskich. W zamku lanckorońskim przebywał Mikołaj Zebrzydowski, wojewoda krakowski, i tu ułożył (r. 1606) plan rokoszu przeciw Zygmuntowi III. W czasie wojny szwedzkiej zamek ten dostał się w ręce Szwedów, a w ostatnich latach przed przejściem Galicyi pod panowanie Austrii zajmowali go konfederaci barscy.

Kalwarya-zebrzydowska—miasteczko—słynne miejsce odpustowe—ma kościół z klasztorem OO. Bernardynów fundowany przez Mikołaja Zebrzydowskiego r. 1603. Mieszkańcy zajmują się przeważnie stolarstwem. *Skawina* była dawniej miasteczkiem obronnym i miała zamek przez Kazimierza W. zbudowany. Okoliczni mieszkańcy zajmują się bednarstwem, ciesiołką i wyprawianiem prostych skór. *Swoszowice*, wieś nad Wilgą wpadającą do Wisły, mają kopalnie siarki i kąpiele siarczane z łazienkami. Na południe od Swoszowic przy gościńcu wiodącym z Podgórza do Wadowic, leży na wzgórzu wieś *Mogilany*, skąd zachwycający odsłania się widok na Kraków i Tatry. W pobliżu *Świątniki*; téj wioski mieszkańcy kuli niegdyś broje i oręże, a dziś wyrabiają tylko na wielką skalę przeróżne, śliczne i sztuczne kłódki. Królowa Jadwiga jadąc z Węgier do Polski, ze Świątnik po raz pierwszy ujrzała Kraków i tak się tém uradowała, że na pamiątkę wyzwoliła téj wioski mieszkańców, nadała im grunta i włożyła na nich obowiązek kolejnego stróżowania w kościele katedralnym krakowskim. Odtąd téż co miesiąc wędruje 8-u Świątniczian z kolei do Krakowa, aby spełnić wolę naszój królowej Jadwigi i służyć ludziom za przewodników w świątyni wawelskiej.

Wieliczka, miasto powiatowe i górnicze, leży nad rzeczką Zrawą przy trakcie tak zwanym *solnym* ¹⁾. Nigdzie na świecie niema tak bogatęj, rozległęj, głębokięj i okazałęj kopalni soli bałwaniastęj, jak w Wieliczce. Rocznie wydaje ona do 600,000 kilogr. soli. Jedenaście otworów prostopadłych, zwanych szybami, prowadzi w głąb kopalni. Cała kopalnia dzieli się na 5 podziemnych kondygnacyj czyli piątr, w których są ze wszech miar interesujące i godne widzenia rozliczne chodniki, korytarze, jaskinie, sklepy, sale czyli komory, mogące w sobie pomieścić kilka tysięcy ludzi, dalęj zbiornik wody słonęj wśród pieczar wyżłobiony, kaplica św. Antoniego, w któręj ołtarz, kazalnica, świeczniki, wszystkie ozdoby i figury, tudzież Chrystus na krzyżu i kolosalny posąg Augusta II. wyrobione są w caliznie solnęj. Gdyby tu wszystkie chodniki, korytarze i t. d. w prostęj wyciągnięto linii, to byłoby tęj drogi kilkadziesiąt kilometrów. Oprócz kopalń w Wieliczce, zasługuje jeszcze na wzmiankę kościół parafialny, klasztor OO. Reformatorów, starożytny kościółek św. Sebastyana i kaplica św. Kunegundy na cmentarzu.

Kopalnie w Wieliczce znane już były ludziom za czasów Bolesława Wstydliwego i św. Kunegundy. Kazimierz W., który był nietylko ojcem dla Polaków, ale i mądrym prawodawcą, dobrym gospodarzem i mularzem, rozprzestrzenił znacznie i ulepszył roboty podziemne w Wieliczce i miasto murem opasał. W czasie wojen szwedzkich ucierpiała także wiele i Wieliczka.

¹⁾ Trakt solny prowadzi z Wieliczki i Bochni do Ujścia solnego.

Nad Rabą: *Rabka* wieś w górzystym położeniu ma zakład kąpielowy. Mieszkańcy zajmują się tkactwem. *Myslenice*, podniesione na miasto przez Kazimierza W., są siedzibą urzędu powiatowego. Tu się odbył w r. 1424 zjazd Jagiełły z Zygmuntem, Luksembureczykiem, cesarzem niemieckim. *Dobczyce*; mieszkańcy zajmują się sukiennictwem. To miasteczko było niegdyś murem opasane i miało zamek, gdzie jakiś czas mieszkał Dugosz z św. Kazimierzem, królewiczem polskim.

Bochnia niedaleko Raby przy trakcie wiedeńskim, założona przez Bolesława Wstydliviego r. 1253, jest miastem powiatowém. Ma kopalnie soli mniejszych rozmiarów od wielickich i wspaniały kościół farny, szkołę wydziałową męską i gimnazyum niższe. Przy gościńcu wiodącym z Bochni do N. Sącza leży *Wiśnicz* z zamkiem opustoszałym, własność najprzód rodziny Kmitów, następnie Lubomirskich. Dawny klasztor Karmelitów murem i rowami otoczony, tudzież kościół z grobami Lubomirskich, obrócono na dom karny. W tém miasteczku mieszkają przeważnie żydzi. *Limanowa* leży w górach i jest miasteczkiem powiatowém.

W dorzeczu Uszwicy, wlewającój się do Wisły: *Lipnica - murowana*; do rzędu miasteczek podniósł ją Władysław Łokietek. Tu urodził się błóg. Szymon z Lipnicy, Bernardyn. Zwłoki jego spoczywają w Krakowie na Stradomiu w klasztorze OO. Bernardynów. Mieszkańcy zajmują się przeważnie wyprawą skór. *Okocim* słynie na cały kraj wyrobem dobrego piwa. *Brzesko*, mieszkańcy jego są tkaczami, szewcami i stolarzami. *Szczepanów* jest miejscem urodzenia

św. Stanisława biskupa krak., którego zwłoki spoczywają w kościele katedralnym w Krakowie.

Nad Dunajcem lub w pobliżu téj rzeki: *Zakopane* — wieś nad Białym Dunajcem u stóp Tatr — z kopalniami i kuźnicami żelaza. *Poronin* ma kuźnie żelaza. *Kościelisko* nad Czarnym Dunajcem; powyżej téj wsi po obu stronach Dunajca szerzy się uroczona dolina kościeliska. Tu w r. 1241 zatrzymali się Tatarzy w przechodzie do Węgier i ponieśli wielką klęskę przez Podhalań im zadaną. *Nowy targ* przy zbiegu Białego Dunajca z Czarnym w dolinie t. z. nowotarskiej jest miastem powiatowém, stolicą handlu całego Podhala. Z mieszkańców jedni zajmują się uprawą roli i handlem zboża, przewozem żelaza z Zakopanego i Poronina, lub wyrabiają sukno grube na odzież góralską i t. p. Od Kazimierza W. otrzymał Nowy targ prawo miejskie. I tu zagładnęli Szwedzi r. 1655. *Ludzimierz* pod Nowymtargiem, wieś pamiętna zniszczeniem Tatarów r. 1241. Na Podhalu mamy bogate pokłady torfu. *Czorsztyn* u wniścia do Pienin; ta wieś posiada szczątki zamku starożytnego na stroméj skale nad Dunajcem. W r. 1241 schronił się tutaj Bolesław Wstydlivy przed Tatarami. Tu zatrzymał się Kazimierz W. w drodze do Węgier, a Ludwik węgierski i córka jego Jadwiga przejeżdżali tedy do Polski. I Jagiełło przebywał nieraz w Czorsztynie, mając częste zjazdy z césarzem Zygmuntem. Za czasów wojny Chmielnickiego ubiegł Czorsztyn niejaki Napierski i stąd podburzał górali, ale biskup krakowski uśmierzył ten ruch zawczasu. Jan Kazimierz, uchodzący przed Szwedami, bawił tu także jakiś czas. Od Czorsztyna aż do Krościenka miasteczka, Dunajec przerzyna się przez uroczne Pie-

niny. *Szczawnica* ze słynnymi źródłami szczawnymi i zakładem kąpielowym. *Tylmanowa* z kuźnicą i walcownią żelaza. *Łącko* z sadami i targami na bydło. W okolicy wieś *Kamienica* z papiernią i fabryką żelaza i różnych wyrobów żelaznych. *Nowy-Sącz* wznosi się w ślicznej i obszerniej dolinie, zamkniętej dokoła wieńcem wysokich wzgórz. Jest siedzibą urzędu powiatowego. Ma gimnazyum i szkołę wydziałową, dom karny, ratusz starożytny, okazały kościół farny, fundowany przez kardynała Zbigniewa Oleśnickiego (r. 1448), kościół niegdyś Benedyktynów a dziś Jezuitów przez Władysława Jagiełłę zbudowany i zbór ewangelicki, który był niegdyś kościołem Franciszkanów, założonym (w r. 1297) przez Wacława króla polskiego i czeskiego.

Za zezwoleniem króla Wacława założono w r. 1294 Nowy-Sącz na pierwotnej osadzie we wsi Kamienicy. Miasto było do koła murem obwiedzione i miało w północnej stronie na stromym brzegu Dunajca wspaniały i warowny zamek królewski, który podupadł z czasem, a wewnątrz jego obrócono na magazyn wojskowy. O Nowym Sączu pamiętali królowie polscy. Obdarzany przez nich różnemi swobodami, wzrastał szybko w dobrobyt i zasłynął na całą Małopolskę znacznym przemysłem i rozległym handlem, osobliwie winami węgierskimi. W murach tego miasta gościli królowie: Ludwik węgierski w czasie przejazdu swego do Krakowa po koronę polską, tu się zatrzymał i tutaj powitała go szlachta zebrana w r. 1270, a w sześć lat później jego matkę Elżbietę. Władysław Jagiełło bawił w Nowym Sączu trzykrotnie (w roku 1410, 1412 i 1429). Kazi-

mierz Jagiellończyk zegnał się tu ze swoim młodziuchnym synem Kazimierzem, udającym się do Węgier po koronę św. Szczepana (roku 1471). Nakoniec nieszczęśliwy Jan Kazimierz, uchodząc przed Szwedami, zatrzymał się w Nowym-Sączu przez jeden dzień, poczem na Czorsztyń podążył do Szląska. W r. 1655 stawili mieszczenie sądecki zacięty opór Szwedom i uratowali miasto od zupełnego zniszczenia. *Czchów*, miasteczko, które Kazimierz W., murem opasał. *Zakliczyn*, miasteczko, niegdyś własność rodziny Zaklików. Tarłowie założyli tutaj w r. 1622 pierwszy w Polsce klasztor Reformatów. Nieopodal na lewym brzegu Dunajca leży wieś *Charzewice*, a obok niej na wysokiej urwistej skale wznoszą się ruiny zamku *melsztyńskiego*, który był kolebką znanej w Polsce rodziny *Melsztyńskich*. *Wojnicz* miał zamek, w którym król Zygmunt August chętnie prze-mieszkiwał. Posiada wielki browar piwny i dostarcza wyrobów garncarskich. *Żabno* miewa znaczne targi na płody surowe.

Nad Popradem lub na jego porzeczu: *Tylicz* w górach ma źródła leczące; *Muszyna*, miasteczko, ekonomia skarbowa, należała niegdyś z pobliskimi włościami do dóbr biskupów krakowskich. *Krynica* i *Żegiestów* z obfitymi źródłami żelazistymi i zakładami kąpielowymi. *Piwniczna* jest miasteczkiem, które słynęło dawniej z handlu winem węgierskim, spławianem stąd Popradem na dół do N. Sącza i dalej.

Stary-Sącz ma kościół i klasztor PP. Klarysek, w XIII wieku założony przez św. Kunegundę czyli Kingę, żonę Bolesława Wstydliwego, gdzie ona, jój siostra błog. Helena czyli Jolanta, żona Bolesława ks. kaliskiego i Jadwiga, żona Wł. Łokietka, po

zgonie swych mężow żyły i wielkimi zajaśniały cnotami.

W drugieój połowie XVIII wieku stał się ten klasztor jednym z najbogatszych w Polsce; liczył bowiem do 100 wsi. Sama św. Kunegunda uposażyła go 29 wsiami. W r. 1475 bawili w Starym-Sączu przez dłuższy czas pod nadzorem mądrego Długosza synowie Kazimierza Jagiellończyka: Władysław (późniejszy król czeski i węgierski), Kazimierz (później święty), Jan Olbracht, Aleksander i Zygmunt I, za którego czasów Polska w wysokim stopniu kwitła. I tu także — i w okolicy grasowali (w r. 1287) Tatarzy.

Nad Białą: *Grybów*, założony przez Kazimierza Wielkiego, jest siedzibą urzędu powiatowego. Ma starożytny kościół parafialny i stację kolejową, ważną pod względem handlu i wywozu nafty, w którą obfituje cała bliższa i dalsza okolica. W Grybowie wyrabiają dobre, cienkie płótna i naczynia gliniane. *Bobowa*, małe miasteczko, którego mieszkańcy trudnią się rolnictwem i wyrobem obuwia. *Ciężkowice* na wzgórzu, prowadzi handel płótnem. *Tuchów* dostarcza wyrobów garncarskich. Posiada piękny kościół parafialny z cudownym obrazem Matki Boskiej. *Tarnów* nad Ujściem Białej do Dunajca, co do rozległości i zaludnienia trzecie zajmuje miejsce wśród miast galicyjskich. Jest siedzibą biskupstwa i urzędu powiatowego. Ma gimnazyum i szkołę wydziałową, seminaryum nauczycielskie męskie, seminaryum duchowne, szpital powszechny i wojskowy, zakład dla ubogich, kasę oszczędności, strzelnicę, fabrykę narzędzi gospodarczych, fabrykę krochmalu, młyn i tartak parowy, jarmarki na konie robocze i rasowe. Tarnów jest jedno z najbardziej handlowych miast w kraju.

Spicimir, wojewoda krak. w r. 1328, założył miasto Tarnów za przyzwoleniem Wł. Łokietka. Jan Tarnowski, hetm. w. k., pogromca Tatarów i Wołochów pod Obertynem, tu się urodził i przyczynił się wielce do podniesienia tego grodu. Na dworze jego w Tarnowie gościł Jan Zapolia, król węgierski, zmuszony uchodzić z kraju. Tarnów był własnością różnych rodzin polskich n. p. ks. Ostrogskich, Wiśniowieckich, Lubomirskich, nakoniec przeszedł w ręce Sanguszków. Najwięcej pamiątek z dawnych czasów przechowało się w dzisiejszym kościele katedralnym. Mamy w nim kilkanaście pomników, pomiędzy którymi najwspanialsze są marmurowe nagrobki Jana i Jana Krzysztofa Tarnowskich i Janusza ks. Ostrogskiego. W kościele bernardyńskim spoczywa Družbacka, która w Tarnowie żyła, dużo pisała i tu umarła. *Gumniska* pod Tarnowem, z pięknym ogrodem i pałacem ks. Sanguszki.

Na północ od Tarnowa na przestrzeni między Dunajcem, Wisłoką a Wisłą leży *Dąbrowa* w okolicy piaszczystej. Ma urząd powiatowy. Mieszkańcy zajmują się handlem trzody chlewniej i szewstwem. W kierunku wschodnim od Dąbrowy mamy jeszcze *Radomyśl*, którego mieszkańcy prowadzą głównie handel trzodą chlewną.

Nad *Ropą*, dopływem Wisłoki, na brzegu zachodnim: *Gorlice*, miasto powiatowe, dawna osada Łużyczan, ma wielu tkaczy i źródła nafty w okolicy. *Bięcz*, niegdyś warowne i zamożne miasto, kwitło handlem i przemysłem. Jego dawną świetność przypominają nam dziś jeszcze okazały ratusz, fara i klasztor OO. Reformatów. Bięcz należał do biskupów krakowskich, ale Wł. Łokietek odebrał go biskupowi krak. Muskacie i przyłączył do dóbr stoł-

wych. Urodził się tutaj Marcin Kromer, uczony historyk polski i biskup warmiński.

Nad Jasiołką, dopływem Wisłoki na brzegu wschodnim: *Dukla* prowadzi znaczny handel płótnem i winem węgierskiem. Tu urodził się św. Jan z Dukli. W Dukli r. 1656 witali Polacy Jana Kazimierza, powracającego ze Szląska, dokąd się schronił przed Szwedami.

Nad Wisłoką lub w pobliżu téj rzeki: *Żmigród*, gniazdo rodziny Stadnickich, ma warsztaty tkackie. *Osiek* słynie jarmarkami na bydło robocze. *Dębowiec* wyrabia drelichy i obrusy i posiada blichy płótna.

Jasło powyżej ujścia Jasiołki (do Wisłoki leży w powabnej okolicy międzygórskiej. Pierwotnie było wsią Jassel, którą Kazimierz W. zamienił na miasto, Jasłem później nazwane. Tu mamy urząd powiatowy, szkoły gimnazyalne i ludowe.

W Jasle urodził się w r. 1800 Hipolit Sere-dyński, mąż krajowi dobrze zasłużony, znakomity i uczony pedagog polski. Był publicznym nauczycielem przez lat 50; był także Członkiem krak. Akademii umiejętności, członkiem Rady szkolnej krajowej i t. d. Umarł w Krakowie w r. 1874.

Kotaczyce; mieszkańcy wyrabiają naczynia gliniane w kraju znane. *Pilzno* jest miastem powiatowym. Założyli je osadnicy obcy na mocy przywileju Kazimierza W. r. 1354. Miewa jarmarki na bydło, len, przędzę i płótno.

Pilzno jest rodzinném miejscem Andrzeja Józefczyka, jednego z najzasłużeńszych i najznakomitszych nauczycieli i dyrektorów przy krajowych seminariach nauczycielskich.

Dębica ze stacją kolei żelaznej. *Mielec* miasto

powiatowe z targami na zboże, trzodę i płótno. Od *Dębicy* w kierunku wschodnim przy gościńcu więdeńskim mamy: *Ropczyce*, miasto powiatowe z jarmarkami na trzodę chlewną, woły, konie i płótno; *Sędziszów* z klasztorem OO. Kapucynów. W północnej stronie od Sędziszowa leży *Kolbuszowa*, miasteczko powiatowe, słynące niegdyś prześlicznymi wyrobami stolarskimi i tokarskimi. Dzisiaj wyrabiają tu sprzęty polspolite domowe, naczynia drewniane i t. p.

W dorzeczu Sanu, mianowicie między Wisłokiem i jego dopływami leżą: *Rymanów* nad Morwawą (dopływem Wisłoka), z starożytnym kościołem i jarmarkami na bydło. *Iwonicz* ma zdrojowiska leczące; okazały zakład kąpielowy i źródła nafty. *Jaćmierz* w uroczej dolinie nad Wisłokiem, słynie handlem skór i jarmarkami na bydło i konie. *Krosno*, niegdyś obrotne, było zamożnym miastem. Leży w okolicy bardzo powabnej. Tu mamy urząd powiatowy, szkołę wydziałową, kościół farny zbudowany przez Kazimierza W., okazały kościół Kapucynów zbudowany z ciosowego kamienia, tudzież klasztor i kościół franciszkański z grobową kaplicą Oświęcimów: Stanisława, dworzanina Władysława IV. i siostry jego Anny. Jeszcze w XVII wieku słynęło Krosno wielkim handlem i jarmarkami; dziś odbywają się tu jedynie dosyć znaczne targi na bydło i zboże, przedzę, płótno, sukna i kożuchy. W pobliżu Krosna *Korczyn* z targami na przedzę i płótno; mieszkańcy są tkaczami. *Odrzykoń* obok Korczyny, wieś z rozwalinami zamku, pochodzącego jeszcze z czasów pogańskich. *Czarnorzeki* mają kamieniołomy; włościanie wyrabiają żarna, kamienie młyńskie, brusy i osełki. *Fryszak* nad Wisłokiem, miasteczko założone przez Ka-

zimierza W. przyjęło swoją nazwę od Niemców tu osiadłych. Mieszkańcy zajmują się garncarstwem. *Strzyżów* z kościołem starożytnym, dawniej majątność Radziwiłłów Kleckich. *Rzeszów* nad Wisłokiem, dzieli się na stare i nowe miasto. Jest siedzibą urzędu powiatowego. Mamy tutaj zamek przez Kazimierza W. fundowany, a dziś na więzienie zamieniony; kościół farny, klasztor Bernardynów z cudownym wizerunkiem N. P. Maryi, kościół niegdyś pijarski, a teraz świątynia dla młodzieży szkolnej, gimnazyum i szkołę wydziałową żeńską, szpital, kasę oszczędności, piekarnię parową, okazały most na Wisłoku i walne na konie jarmarki w dniu św. Wojciecha. Dawniej słynął Rzeszów wyrobami złotniczymi i pieczętarstwem. Dziś jego mieszkańcy zajmują się stolarstwem, garbarstwem i t. p. Rzeszów i okolice jego zostały ciężko nawiedzone podczas wojny szwedzkiej od r. 1656 do r. 1662.

Nad dopływami Wisłoka na prawym brzegu: *Brzozów* nad Brzozówką jest siedzibą urzędu powiatowego. Wyrabia grzebienie i fajki drewniane. Prowadzi handel słoniną i olejem. *Domaradz* z targami. *Tyczyn* nad Strugiem z młynem parowym; *Głogów* miasteczko w północnej stronie od Rzeszowa położone, prowadzi handel bydłem, trzodą chlewną i słoniną. *Sokolów* miewa targi na bydło. To miasteczko założył Zygmunt August wśród rozległej niegdyś puszczy leśnej, w której Wł. Jagiełło w r. 1410 odbywał łowy. *Łańcut* przy gościńcu wiedeńskim, miasto powiatowe, jest własnością Alfreda hr. Potockiego. Tu mamy cukrownię, fabrykę wódek, browar, fabrykę sukna i koców, piękny ogród i widzenia godny pałac

przerobiony z zamku zbudowanego niegdyś przez Stanisława Lubomirskiego, wojewodę ruskiego.

Łańcut powstał z niemieckiej osady „Landshut“ za Kazimierza W. tutaj osiedlonój. Wł. Jagiełło w przejeździe do ziem ruskich zatrzymywał się często w Łańcucie. W r. 1656 Jérzy Lubomirski przyjmował tu Jana Kazimierza i tutaj także w r. 1704 bawił August II.

Przeworsk nad Młęczką z okazałym zamkiem i kościołem z grobami przeworskiej linii książąt Lubomirskich. *Kańczuga* nad Młęczką na południe od Przeworska; mieszkańcy są przeważnie druciarzami.

W dorzeczu górnego Sanu: *Bukowsko* ma targi na bydło i zboże. *Lisko* nad Sanem, miasto powiatowe z kościołem farnym, cerkwią, zamkiem i potażarnią; miewa znaczne jarmarki na zboże, trzodę chlewną i bydło. *Sanok* nad Sanem był niegdyś stolicą ziemi sanockiej, a dziś jest miastem powiatowém. Ma zamek starożytny przez Kazimierza W. przebudowany. Tu zaślubił Wł. Jagiełło 1417 r. Elżbietę z Pileckich Granowską; tu wreszcie (w r. 1426) urodził się Grzegorz z Sanoka, mąż uczony, doradca Władysława Warneńczyka, potem nauczyciel Macieja z Huniadów, króla węgierskiego, a pokoniec arcybiskup lwowski. Przemyski biskup unicki tytułuje się biskupem sanockim i samborskim. *Mrzygłód* i *Dynów*, obie miejscowości nad Sanem; mają targi na płótno i bydło, również i *Bircza* miasteczko powiatowe nad Słupnicą opodal od Sanu. *Tyrawa-wołoska* nad Tyrawką, ma pokłady węgla. *Dubięcko* w górzystej okolicy nad Sanem, jest miejscem urodzenia Ignacego Krasickiego r. 1734 biskupa warmińskiego, znanego poety pol-

skiego. *Krasiczyn*, miasteczko nad Sanem położone, majątność znakomitej i zasłużonej w Polsce rodziny książąt Sapiehów, posiada zamek wspaniały, w którym niegdyś gościło trzech monarchów z rodu Wazów i August Sas. *Krasiczyn* słynie wyrobem dobrego piwa. *Przemysł* nad Sanem jest siedzibą urzędu powiatowego i dwóch biskupów: rzymsko-katolickiego i unickiego. Zdobí go pięć świątyń pańskich: starożytna katedra łacińska z czasów Jagielly; katedra ruska, przerobiona z dawnego kościoła pokarmelickiego, klasztor OO. Franciszkanów, Reformatów i PP. Benedyktynów z nauczycielskim seminaryum żeńskim. Są tu także: gimnazyum i szkoła wydziałowa, dwa seminarya duchowne łacińskie i ruskie, drukarnia i księgarnia, fabryka parafiny i świec parafinowych, młyny parowe i t. p.

Przemysł jest prawie najstarszém miastem na Czerwonej Rusi; istniał już bowiem w r. 981 i był stolicą udzielnego księstwa ruskiego. Był obwarowany i miał na pobliskiej górze zamek, z którego zachowała się jeszcze dotąd jedna baszta w stanie dobrym. To miasto kwitło niegdyś handlem i zamożnością. Tak *Przemysł* jak i jego okolice cierpiały wiele przez napady Wołochów (r. 1498), Tatarów (r. 1624), Kozaków (r. 1648) i przez wojny szwedzkie (od r. 1656 do 1664). *Medyka* niedaleko wschodniego brzegu Sanu poniżej *Przemysła*, wieś pamiętna częstym pobytym polskich monarchów, zwiedzających ziemie ruskie. *Radymno* nad Sanem wyrabia powrozy, sięci i włoki. *Jarostaw* leży w okolicy słynnej urodzajnością ziemi. Jest miastem powiatowém. Ma wyższą szkołę realną i fabrykę świec parafinowych. Prowadzi handel woskiem, przedzą,

płótnem i zbożem. Dawniejszymi czasy odbywały się tutaj walne jarmarki na towary kolonialne, na które zjeżdżali kupcy z Niemiec i z dalekich krajów wschodnich. Nawet Władysław IV, bawiąc w r. 1646 we Lwowie, zjechał na trzy dni do Jarosławia, aby widzieć tutejszy jarmark. Świątą przeszłość Jarosławia przypominają kościół farny i klasztory OO. Reformatorów i Dominikanów, przeniesionych z Przemyśla. *Sieniawa* z zamkiem starożytnym, majątność książąt Czartoryskich, z bogatą biblioteką, była dawniej handlowym miasteczkiem. Od Sieniawy właściwie staje się San spławnym. *Leżajsk* ma klasztor z kościołem OO. Bernardynów, gdzie są największe i najozdobniejsze w kraju organy. Mieszkańcy wyrabiają grube sukno. *Ulanów* przy Ujściu Tanwi do Sanu jest niejako przystanią dla żeglugi na Sanie. Nazywają go także Gdańskiem galicyjskim. *Nisko* jest siedzibą urzędu powiatowego. W okolicy rozległe lasy i piaski. *Rozwadów* z klasztorem OO. Kapucynów należy do książąt Lubomirskich. *Radomyśl* po prawej stronie Sanu; mieszkańcy przeważnie mularze, przez lato zarobkują w Warszawie.

W dorzeczu Wiaru, pobocznej rzeki Sanu, wpadającej do niego z prawego brzegu poniżej Przemyśla: *Dobromil* nad Wyrwą jest majątnością skarbową. Stąd pochodziła sławna i zasłużona w Polsce rodzina Herburtów. Tu była drukarnia, co najpierw wydała 6 ksiąg „Historii“ przez Długosza napisanej. W pobliżu znajduje się klasztor OO. Bazylianów, w którym widzenia godne portrety Herburtów. *Dobromil* ma fabrykę kołeczków drewnianych, używanych przez szewców. *Lacko*, wieś koło Dobromila, ma żupę solną. *Paclaw* z klasztorem OO. Francisz-

kanów i tak zwaną Kalwaryą paclawską, odwiedzaną licznie przez pobożnych pielgrzymów.

W dorzeczu Wiszni, wpadającej na wschodnim brzegu do Sanu: *Mościska*, miasteczko powiatowe, z jarmarkami na konie i płótno. *Sądowa-Wisznia* nad Wisznią, z klasztorem OO. Reformatów na wzgórzu za miastem. *Jaworów* w okolicy lesistój, miasto powiatowe, położone nad wielkim stawem w pobliżu rzeczki Szklą, było niegdyś ulubioném miejscem pobytu Jana III. Mieszkańcy zajmują się poczęści wyrobem sięci, przetaków, plecionek ze słomy i rogózek. Stąd sprowadzają do Lwowa ryby i wędliny. *Szkló*, wieś ze zdrojami siarczanyimi i zakładem kąpielowym. *Krakowiec* na zachodniej stronie od Jaworowa wznosi się nad wielkim stawem.

W dorzeczu Lubaczówki, wpływającej do Sanu: *Niemirów* z zdrojami siarczanyimi. *Lubaczów* nad Lubaczówką, jedno z dawniejszych miast na Czerwonój Rusi, było stolicą ziemi lubaczowskiej i miało zamek obronny przez Kazimierza Wiel. przebudowany i umocniony. *Milków* nad dopływem Lubaczówki na brzegu północnym w okolicy lesistój, posiada hutę szkła. *Cieszanów*, miasto powiatowe, leży w północnej stronie od Lubaczowa.

W dorzeczu Tanwi, wnikającej pod Ulanowem do Sanu: *Narol*; w roku 1648 zdobyli go Kozacy, a ludność jego w pień wycięli. *Lipsko*, wieś rodzinna Stanisława Sarnickiego, geografa i dziejopisarza w XVI wieku.

W dorzeczu Bugu, a mianowicie nad Pełtwią: **Lwów** rozłożony w kotlinie po obu brzegach tej rzeczki, jest stolicą Galicyi i najwspanialszém i największém tego kraju miastem. Mieszkańców li-

czy przeszło 80,000. Miasto właściwe niewielkie, ale za to rozległe posiada przedmieścia. Ulice są kształtne i czyste, a wszystkie prawie brukowane i gazem oświetlone.

Lwów jest siedzibą namiestnika kraju, trzech arcybiskupów: rzymsko - katolickiego, ormiańskiego i grecko - katolickiego, tudzież wielu władz rządowych. Ma uniwersytet z biblioteką, akademię techniczną, trzy gimnazya: polskie, ruskie i niemieckie, wyższą szkołę realną, dwa seminaria nauczycielskie: męskie i żeńskie, szkołę leśnictwa, kilka publicznych szkół ludowych i zakładów dobroczynnych, np. zakład dla głuchoniemych, dla ciemnych, zakład św. Teresy dla sierót, zakład naukowy imienia Ossolińskich z bogatą biblioteką i muzeum starożytności, gabinet fizyczny i historyi naturalnej, tudzież gabinet anatomiczny i zbiór wzorów gospodarczych, szpitale dla chorych i obłąkanych, dom zarobkowania i poprawy, dom podrzutków, Izbę handlową, Instytut kredytowy, Towarzystwo gospodarczo - rolnicze, Towarzystwo strzeleckie, Towarzystwo muzyczne, kilka drukarni, księgarń i apték. Lwów jest obecnie środkowym punktem sieci kolei żelaznych Galicyi, tudzież handlu krajowego i przemysłu. Są tu wielkie browary, fabryki likieru i rosolisów, fabryki wyrobów żelaznych i machin rolniczych, fabryka pilników, zapalek, octu, mydła, świec parafinowych, stearynowych i woskowych, fabryka nawozów mineralnych (gipsowych), destylarnie nafty, fabryki parowe wyrobu cegieł maszynowych, fabryka gazu i białoskórnictwa, młyn parowy, piekarnie parowe i t. p.

Lwów założony przez Daniela ks. halickiego między rokiem 1250 a 1255, a zburzony po raz

pierwszy r. 1261 na rozkaz Tatarów, odbudował się i obwarował pod panowaniem księcia ruskiego Lwa w r. 1283. Kazimierz W. zajmąwszy Czerwoną Ruś, rozszerzył Lwów, podzielił go na miasto i przedmieścia i na wysokości górze Lwa, wznoszącej się nad miastem wystawił warownię silną, „Wysokim zamkiem“ zwaną. Obdarzony przez królów polskich licznymi przywilejami, zasłynął Lwów zamożnością, handlem i przemysłem, rozbudował się téż z czasem szerzej i opasał potężnymi murami, wałami i fosami. Na jarmarki lwowskie zjeżdżali Grecy i Ormianie, kupcy z Turcyi, Persyi i Arabii. W murach miasta tego gościli Kazimierz W., królowie z domu Jagiellonów, Władysław IV., Jan Kazimierz, król Michał Korybut Wiśniowiecki i Jan III. Lwów odpierał zawsze mężnie napady nieprzyjacielskie: Litwinów (r. 1350), Wołochów (r. 1498), Kozaków połączonych z Tatarami i Moskalami (r. 1648 i 1655), Turków (r. 1672), których Jan III. pobił na polach wsi Zniesienia pod Lwowem, a w dwadzieścia lat potem hetman Stanisław Jabłonowski na „murowanych mostach“. W r. 1704 zajęli Szwedzi miasto i zrabowali je.

Z Wysokiego zamku pozostały tylko nieznaczące szczątki na górze zwaną dziś zamkową, ozdobioną na około plantacyami. Z licznych świątyń z czasów dawniejszych pozostały: kościół archikatedralny *P. Maryi* przez Kazimierza W. założony, którego budowę dokończono za Kazimierza Jagiellończyka (r. 1480); kościół *Bożego Ciała* Dominikanów, założony pierwotnie przez św. Jacka, a odbudowany ostatecznie (roku 1749) przez Józefa Potockiego, hetmana i kasztelana krakowskiego; kościół *OO. Bernardynów*

z ciosowego kamienia zbudowany; kościół *św. Piotra i Pawła* Jezuitów z pomnikami Jabłonowskich; cerkiew wołoska czyli stauropigiańska w r. 1629 wykończona; cerkiew metropolitalna *św. Jura* na wzgórzu nad miastem, zbudowana przy końcu zeszłego wieku, wreszcie archikatedralny kościół ormiański, zbudowany w r. 1363. W starym pałacu arcybiskupim umarł niegdyś król Michał Korybut Wiśniowiecki. Z nowszych budynków wspomnienia godne: w rynku ratusz z wysoką wieżą, dom inwalidów, gmach mieszczący w sobie akademię techniczną, dom „narodowy ruski“, teatr Skarbka, gmach sejmowy, którego budowa jeszcze niewykończona, dwa dworce kolei żelaznej na przedmieściu grodeckim i wiele jeszcze innych wspaniałych gmachów prywatnych i publicznych.

Lwów wydał wielu znakomitych i uczonych mężów. Z nich znaczniejsi: Szymon Szymonowicz, Fabian Birkowski, Szymon Zimorowicz, Stanisław Leszczyński, Grzegorz Piramowicz, Maurycy Mochnacki i Karol Lipiński, sławny muzyk.

W dorzeczu Pełtwi, zwłaszcza od zachodu Pełtwi leżą: *Winniki* niedaleko Lwowa z fabryką tytoniu. *Dublany* z wyższą szkołą rolniczą. *Gliniany*, głośne w dziejach polskich częstymi zgromadzeniami szlachty i wojska polskiego, które na pobliskich polach nieraz obozem stało i odbywało swoje ćwiczenia i popisy. *Złoczów* z zamkiem króla Jana III., dziś obróconym na więzienie; ma urząd powiatowy i szkołę realną. *Kulików* wyrabia miody. *Milatyn* — miejsce odpustowe — przez pobożnych pielgrzymów licznie odwiedzane.

W dorzeczu Raty, płynącej od zachodu do Bugu: *Żółkiew*, miasto powiatowe nad Świnią położone, niegdyś posiadłość rodziny Żółkiewskich, następnie Daniłowiczów, a nakoniec Sobieskich. Żółkiew była murem obwiedziona i miała wspaniałą pałac Sobieskich, dziś w części rudera stojący. Oprócz klasztoru i kościoła OO. Dominikanów i Bazylianów, posiada wspaniałą kolegiatę, w której mieszczą się grobowce Stan. Żółkiewskiego, poległego w r. 1620 pod Cecorą i syna jego Tomasza, tudzież królewiczów Konstantego i Jakóba Sobieskich. Wielkie obrazy historyczne rozwieszane po ścianach w tej świątyni przedstawiają bitwy pod Kluszynem, pod Chocimem, pod Więdnem i Strzygoniem. Jan III. często przebywał w Żółkwi, gdzie jeszcze jako chorąży przyjmował (r. 1662) Jana Kazimierza. Na przyległym wzgórzu „Haraj“ stał ongi prześliczny pałacyk, gdzie król Sobieski po łowach zwykł był odpoczywać. *Glińsko*, wieś koło Żółkwi, z największą w Galicyi fabryką fajansowego naczyńia. *Magierów*, wieś nad Białą, w pobliżu (r. 1657) Stefan Czarniecki rozprószył wojska Jerzego II. Rakoczego. *Kamionka-wołoska* wieś (na południe od Rawy ruskiej) z pokładami węgla kamiennego. *Potylicz* z fabryką fajansowych naczyń.

Nad Ratą: *Rawa-ruska* założona w XV wieku przez książąt mazowieckich, panujących na Bełzie, jest siedzibą urzędu powiatowego. Tu odbył się (r. 1698) zjazd Augusta II. z Piotrem Wielkim, carem moskiewskim. *Mosty-wielkie*, na cześć Zygmunta Augusta, także Augustowem zwane, mają targi. W okolicach leśnych nad Ratą i Bugiem wyrabiają

tu i owdzie potaż i szkło, palą wapno, wydobywają węgle kamienne.

Nad Sołokiją: *Lubycza* z fabryką naczyń fajansowych, zamieszkała przez kniaziów—szlachtę z czasów panowania w Bełzie książąt mazowieckich. Na południe od Lubyczy wieś *Siedliska*, z fabryką naczyń fajansowych. *Bełz* nad Sołokiją, jedno z najstarszych miast ruskich, było stolicą udzielnych książąt od wieku XII do XV. W okolicy wiele mogił.

Nad samym Bugiem: *Sasów* z fabryką papieru i *Białykamień* mają targi. *Busk* nad ujściem Pełtwi, miasto starożytne, było obwarowane i miało niegdyś aż dwa zamki. Po nim grasowali Tatarzy. *Kamionka-strumiłowa*, miasto powiatowe, założone nad ujściem Kamionki do Bugu uchodzącej, ma młyn i tartak parowy, prowadzi handel bydłem i rybami. *Dobrotwór* w okolicy lesistej i *Krystonopol* założony przez Szczęsnego Kazimierza Potockiego, hetmana, i od imienia jego małżonki Krystyny, tak nazwany. *Sokal* z klasztorem OO. Bernardynów, zbudowanym na kształt twierdzy, jest siedzibą urzędu powiatowego. W r. 1519 poniosło tutaj rycerstwo polskie pod wodzą Konstantego Ostrońskiego ciężką od Tatarów klęskę. Lasowe gospodarstwo, ociosywanie desek i spławianie drzewa Bugiem, stanowi przeważnie zajęcie mieszkańców tych okolic. Na wschód od Sokala: *Tartaków*; za rządów królów polskich odbywały się tutaj słynne jarmarki, podobnie jak w Jarosławiu.

Na roztoczu Bugu i Styru: *Podhorce* wieś z wspaniałym zamkiem, w którym przechowują zbiory starożytnych pamiątek i dzieła sztuki. *Olesko* z klasztorem OO. Kapucynów i zamkiem, w którym się urodziło dwóch naszych królów: Jan III. i Michał

Korybut Wiśniowiecki. *Sokołówka*, pamiętna śmiercią Stefana Czarnieckiego. *Toporów* i *Łopatyn* mają targi.

b) Dorzecze Styru.

Nad Styrem: *Stanisławczyk*, *Leszniów* i *Szczurowice*, w których odbywają się targi na płody surowe i bydło. *Brody* przy gościńcu złoczowsko-brodzkim położone, są miastem handlowém, siedzibą urzędu powiatowego i Izby handlowej. Tu mamy niższe gimnazjum realne, destylarnię nafty, przędzalnię parową jedyną w kraju i składy towarów jedwabnych i wełny sprowadzanej z Rosyi. Brody wraz z okolicą do granicy rosyjskiej przyległą od roku 1779 są miastem wolném od cła przywozowego. Żydzi tutejsi prowadzą hurtowny handel wszelkimi towarami.

c) Dorzecze Dniestru.

Nad Dniestrem leżą: *Stare-miasto* jest miastem powiatowém. *Sambor* jest siedzibą urzędu powiatowego i ekonomii skarbowej. Ma gimnazjum, szkołę wydziałową męską i żeńską, starodawny ratusz w nowszych czasach przebudowany, kościół farny i bernardyński, warzelnię miodu, targi i jarmarki na zboże i wyroby miejscowe. Sól z żup tutejszych rozwożą w dalekie strony. Sambor był niegdyś murem obwiedziony. Jako ekonomia królewska doznawał szczególnej opieki królów polskich, co się téż nie

mało przyczyniło i do dobrobytu jego. Starostwo samborskie posiadała królowa Bona, żona Zygmunta I. Dymitr Samozwaniec znalazł tutaj na dworze starosty i żupnika samborskiego Jérzego Mniszcha (w r. 1605) gościnne przyjęcie. W czasie wojen szwedzkich poniosło miasto dotkliwe klęski. Na prawym brzegu Dniestru na stronie południowo-wschodniej od Sambora mamy wieś *Kulczyce*, gdzie się urodził Fran. Kulezycki, wsławiony pod Wiédniem za króla Sobieskiego. Od Kulezyce na południe *Horodyszczce* i *Sielec*; w tych wsiach są włościanie przez połowę szlachtą. *Żórawno*, pamiętne obleżeniem przez Turków Jana Sobieskiego, stojącego tutaj obozem i zawarciem pokoju (r. 1676) „żórawińskim“ zwanego, którym część Podola została Polsce zwróconą. Tu urodził się w r. 1505 Rej Mikołaj, uczony i pierwszy wierszopis polski. W Żórawnie budują galary do spławu na Dniestrze. *Martynów* wieś; tu hetman Koniecpolski pobił na głowę uchodzących z łupami Tatarów. *Halicz*, po Przemyślu i Trębowlu najstarszy gród czerwonoruski, był od r. 1141 do roku 1255 stolicą udzielnego księstwa halickiego, od którego nasz kraj po pierwszym rozbiórce Polski przybrał nazwę Galicyi. *Maryampol* z klasztorem Sióstr Miłosierdzia. *Ujście-zielone* było dawniej miastem obrotném. *Zaleszczyki* założone przez ojca króla St. Augusta, słynęły wyrobami płócien, kamlotów, sukien i t. p. Dziś są Zaleszczyki miastem powiatowém i stacją handlu zbożem i drzewem, spławianém na Dniestrze. Tu odbywają się targi na bydło. *Ujście-biskupie* z cukrownią. *Mielnica* z łomami marmuru i targami na płody rolnicze. *Dźwinnogród*, starożytny gród ruski, wielokrotnie przez

Tatarów pustoszoney. *Okopy* między Zbruczem a Dniestrem, niegdyś miasteczko, dziś wieś, z okopami św. Trójcy, usypanymi za czasów panowania Jana III. przeciw Turkom.

Na lewém porzeczu Dniestru, a mianowicie nad dopływami téj rzeki od zachodu i północy leżą: *Felsztyn* albo *Fulsztyn* nad Strwiążem, założony przez Herburtów, których grobowce znajdują się w tamtejszym kościele parafialnym. *Chyrów* w zachodniej stronie od Felsztyna, wyrabia pończochy niciane. *Starasól* na południe od Felsztyna, ma źródła solne i naftowe.

Nad Wiszenką: *Rudki* z siedzibą urzędu powiatowego; w okolicy uprawiają wiele lnu i konopi.

Nad Wereszycą, przepływającą największe stawy w okolicy Lwowa, wznosi się *Janów* nad wielkim stawem. W kościele tutejszym mamy grób matki Stanisława Augusta. *Gródek*, miasto powiatowe nad rozległym stawem położone, jest pamiętne śmiercią Władysława Jagiełły r. 1434. Tu mamy szkołę uprawy lnu, garbarnie i jarmarki na bydło i konie. *Czerlany*, wieś z fabryką papieru, a w sąsiedztwie *Lubień* ze zdrojami siarczanymi i zakładem kąpielowym. *Komarno* nad stawem, posiadłość niegdyś książąt Ogińskich, pamiętne zwycięstwem Polaków nad Turkami (r. 1524).

Nad Szczerką: *Szczerzec*, ucierpiał wiele podczas wojny szwedzkiej (r. 1662). *Drohowyż* nieopodal Dniestru z zakładem dla ubogich i sierót, założonym przez Stanisł. hr. Skarbka i szkołą, w której do 600 sierót pobiera wychowanie i wyucza się w niej różnych rzemiosł. *Mikołajów* z łomami marmuru.

Nad Kłodnicą: *Rozdół* założony w gęstych niegdyś królewskich borach, ma klasztor Karmelitów.

Urodził się tutaj (w r. 1706) Wacław Rzewuski, mąż znakomity cnotą i nauką. *Bóbrka* miasto powiatowe, nad potokiem Bóbrka położone, miewa targi na przędzę, płótno i t. p. Mieszkańcy zajmują się tkactwem, wyrobem obrusów i koronek pospolitych z przędzy lnianej.

Nad Gniłą-Lipą i w jej dorzeczu: *Uniów* wieś nieopodal źródlowisk Lipy, gdzie raz w roku odbywa się walny jarmark na futra. *Przemysłany* nad samą Lipą położone, są siedzibą urzędu powiatowego. Mieszkańcy trudnią się rękodzielnictwem i wyrabianiem grubego sukna. *Rohatyn* miasto powiatowe z pokładami gipsu w pobliżu. *Bursztyn*, pamiętny klęską Tatarów w roku 1629. *Bołszowce* z jarmarkami na bydło.

Nad Złotą-Lipą: *Gołogóry* z licznymi mogiłami, pamiętne bitwami z Tatarami r. 1444. *Pomorzany*, tu w ostatnich latach życia swego przebywał król Jan Sobieski. *Brzeżany* nad wielkim stawem położone, mają urząd powiatowy, gimnazyum, piękny kościół farny i zamek niegdyś Sieniawskich, przerebiony na koszary wojskowe, magazyn i browar.

Zygmunt I. darował Brzeżany Sieniawskim za odwagę pod Obertynem.

Nad Koropcem łączącym cały szereg stawów: *Podhajce*, miasto powiatowe z jarmarkami na bydło robocze, kozuchy, skóry, zboże i t. p. *Monasterzyska* z fabryką tytoniu i cygar.

Nad Strypą: *Zborów*, pamiętny oblężeniem Chmielnickiego r. 1649. *Buczacz*, miasto powiatowe, ma starożytny kościół farny i niższe gimnazyum realne w klasztorze OO. Bazylianów. Stąd pochodziła głośna w Polsce rodzina Buczaćkich. W r. 1672 zawarli

Polacy w Buczaczu pokój z Turkami, odstąpiwszy im część Podola i Ukrainę.

Nad Seretem: *Założe* nad stawem z kościołem, gdzie są groby książąt Wiśniowieckich. *Tarnopol* nad stawem, poniekąd główne miasto Podola galicyjskiego, założone przez Jana Tarnowskiego hetmana, jest siedzibą urzędu powiatowego. Ma seminaryum nauczycielskie męskie, gimnazyum z księgozbiorem, szkołę niższą realną, klasztor i zakład wychowawczy Jezuitów i zamek stary. Prowadzi znaczny handel końmi i surowymi płodami Podola.

Stefan Chmielnicki odniósł pod Tarnopolem walne zwycięstwo nad Tatarami (w r. 1625).

Mikulińce i *Strusów*, mają targi na zboże, wełnę, miód i wosk. Mikulińce mają wzorową stadninę koni arabskich. W okolicy Mikuliniec i na zachód od nich *Konopówka* z zdrojami siarczanymi. *Czortków* w powabnej okolicy jest miastem powiatowym. Ma targi na surowe płody podolskie. *Jagielnica* nad zachodnim dopływem Seretu, uprawia wiele tytoniu. W okolicy pokłady alabastru. *Utaszkowce* słyną walnymi jarmarkami na konie. *Bilcze*, wieś z pokładami gipsu i alabastru. *Zbaraż* nad Gniezną, uchodzącą do Seretu, gniazdo rodzinne książąt Zbaraskich, posiada klasztor OO. Bernardynów i urząd powiatowy. Zbarażanie prowadzą handel wędliną.

Ruiny warownego i potężnego niegdyś zamku przypominają nam nieszczęścia i klęski, jakie Zbaraż przeszedł w czasie licznych najazdów tatarskich i kozackich.

Trębowla przy ujściu Gniezny należy do najstarszych grodów na Rusi Czerwonej. Jest miastem powiatowym. Ma kościół z klasztorem OO. Karmeli-

tów i malownicze na wysokości górze ruiny zamku, pamiętnego bohaterstwem Zofii Chrzanowskiej podczas napadu Turków w. r. 1675. Trębowlą posiada słynne kamieniołomy, dostarczające wybornych płyt na trotuary i posadzki, oraz kamieni szlifierskich.

Nad Nielawą i w pobliżu téj rzeczki leżą dość ludne miasteczka: *Kopyczyńce*, *Jeziierzany* i *Borszczów* z siedzibą urzędu powiatowego i jarmarkami na bydło. *Korolówka* i *Krzywcze*.

Nad Zbruczem: *Podwołoczyska* z wielkimi składami towarów przy kolei tarnopolskiej, wiodącej na Podole rosyjskie. *Tarnoruda* ma targi na płody surowe. *Skala* z pałacem rodziny hr. Gołuchowskich. Wojny za Jana Kazimierza przywiodły to miasto do upadku. Mieszkańcy wymienionych miast nadgranicznych zajmują się rękodzielnictwem, wyrabianiem grubego sukna i narzędzi rolniczych.

Nad Gniłą, zachodnim dopływem Zbrucza: *Skalat* nad stawem jest siedzibą urzędu powiatowego. Mieszkańcy zajmują się szewstwem i kuśnierstwem, uprawą roli, pszczelnictwem i handlem płodów surowych. *Grzymałów*, założony za panowania Wł. Jagiełły, przez Grzymalę, szlachcica polskiego, ma młyn parowy. *Husiatyn* nad Zbruczem poniżej ujścia Gniły, jest siedzibą urzędu powiatowego. Dawniej były tutaj składy win i miodów. Prócz rolnictwa, kwitnie w okolicy pszczelnictwo, hodowla bydła i koni.

Na prawém porzeczu Dniestru, a mianowicie nad południowymi dopływami téj rzeki: *Podbuż* nad Bystrycą, ma tartak parowy. Ponad Tyśmienicą i w jéj dorzeczu: *Drohobycz*, najbogatsza w całym kraju gmina, jest siedzibą urzędu powiatowego. Ma piękny kościół w smaku gotyckim zbudowany z czasów Jagiełły,

klasztor i cerkiew OO. Bazylianów, wyższe gimnazjum realne, warzelnię soli, fabrykę parafiny i świec parafinowych, destylarnię nafty i garbarnię. Drohobycz utrzymuje targi na bydło i surowe płody, prowadzi handel winem i innymi towarami. Na południe od Drohobycza leżą: *Modrycz* i *Solec*, wsie z źródłami solnemi. *Truskawiec* ma źródła wód leczących i zakład kąpielowy. W zachodniej stronie od Truskawca są: *Tustanowice* i *Borysław* z bogatymi kopalniami wosku ziemnego i obfitymi źródłami nafty. Na południe od Borysławia leży znowu wieś *Mrażnica*, także z kopalniami nafty. *Stebnik* nad Słonica, z warzelnią soli i bogatymi pokładami czystej soli kamiennąj.

Nad Stryjem i w jego dorzeczu: *Turka* leży w okolicy górzystej. Jest miastem powiatowem i miejscem kuracyi żętycznej. Od Turki w północnej stronie mamy wsie: *Jaworę*, w południowej zaś nad Stryjem *Borynię*, *Komarniki* i *Matków*, a nad *Ilnikiem* (dopływem Stryja od pr. brz.): *Bachnowate*, *Ilnik* i *Łosieniec*, gdzie mieszkańcy są przeważnie szlachtą. Od tych wiosek idą nazwy rodzin, n. p. w Jaworze są Jaworscy, w Komarnikach Komarniczcy, w Ilniku Ilnicy i t. d. Włościanie mają swoje prawa szlachectwa od królów polskich, a najwięcej od króla Jana Sobieskiego nadane za usługi dla kraju albo za odwagę i waleczność na wojnie. Te prawa pisane na pergaminie, przechowują w rurach blaszanych. *Skole* nad Oporem (dopływem Stryja z pr. brzegu) ma targi na płody surowe. Od Skolego w południowej stronie leży *Korostów* mający kopalnie rudy żelaznej. Nad samym Stryjem: *Sopot* z kopalniami rudy żelaznej; *Jamielnica* ma huty żelazne, walco-

wnię itp. *Stryj* jest miastem powiatowém. Ma szkołę realną wyższą i targi na bydło i płody surowe.

Stryj był niegdyś własnością Jana Sobieskiego. W r. 1657 ucierpiał wiele podczas wtargnięcia Jé-rzego II. Rakoczego do Polski.

Żydaczów nieopodal ujścia Stryja do Dniestru był niegdyś stolicą ziemi żydaczowskiej, a teraz jest miastem powiatowém. Ma rudę żelazną (murzynkę) i targi na bydło i potrzeby rolnicze.

Nad Świcą: *Wetdzirz* z kuźnicą i walcownią miedzi, hutami żelaza, tartakiem parowym i stolarnią z machinami parowemi. Tu wyrabiają cement. *Mizuń* nieopodal ujścia Mizuńki do Świcy, z hutą żelaza i odlewnią naczyń żelaznych. *Bolechów* nad Suklą, z warzelnią soli i garbarnią skór. Od Bolechowa w północnej stronie *Lisowice* z kopalnią nafty.

Nad Siwką: *Dolina* jest siedzibą urzędu powiatowego. Ma warzelnię soli, potażarnię i jarmarki na bydło, kozuchy i skóry. *Kałusz*, miasto powiatowe, posiada warzelnię soli, fabrykę nawozów mineralnych i zakład wyrobu chlorku potasu. Prowadzi handel drzewem i prostą odzieżą.

Pod Kałuszem w r. 1672 Jan Sobieski pobił na głowę Tatarów.

Wojniłów z łomami wapna i jarmarkami na woły; mieszkańcy zajmują się przeważnie garncarstwem.

W dorzeczu Bystrzyc: sołotwińskiej i nadwórniańskiej (łączących się poniżej Stanisławowa w jedną rzekę) leżą: *Dźwiniacz* z kopalniami wosku ziemnego i nafty; *Rosulna* z źródłami solnemi i tartakiem parowym. Na południe od Rosulny mamy *Majdan* z kopalniami nafty. *Sołotwina* jest ekonomią skarbową. W południowej stronie od Sołotwiny leży

Maniawa nad Maniawką, dopływem Bystrzycy sołowińskiej, w uroczej okolicy górskiej, z pięknym wodospadem w pobliżu ruin bazylikańskiego klasztoru, Skitem zwanego. *Bohorodczany*, siedziba urzędu powiatowego; mieszkańcy trudnią się wyprawą skór i szewstwem.

Łysiec; mieszkańcy przeważnie Ormianie. Nad Bystrzycą nadworniańską: *Pasieczna*, wieś w górach położona, z hutami żelaza. *Nadworna* ze zwaliskami zamku, jest siedzibą urzędu powiatowego. *Stanisławów*, położony pomiędzy obu Bystrzycami na powabnej równinie, należy do najpiękniejszych miast powiatowych w kraju. Założenie swoje zawdzięcza Stanisławowi Rewerze Potockiemu. Stanisławów był niegdyś silnie obwarowany i stanowił główną Pokucia twierdzą. W kościele farnym znajdują się pomniki Potockich. Kościół pojezuicki, zbudowany przez siostrę króla Leszczyńskiego, przeistoczony został na cerkiew. Jest tu także i kościół ormiański, tudzież posąg bronzowy césarza Franciszka I., wzniesiony r. 1838. Z zakładów naukowych posiada Stanisławów: gimnazjum, wyższą szkołę realną i seminarjum nauczycielskie. *Jezupol* nad ujściem Bystrzycy do Dniestru, z kościołem OO. Dominikanów. *Tyśmienica* nad Woroną (uchodzącą do Bystrzycy nadworniańskiej) jest miastem powiatowém. Mieszkańcy przeważnie Ormianie i Żydzi utrzymują znaczny handel surowymi płodami z Wołoszą i Bukowiną. *Tłumacz* nad Tłumaczkiem ma największą w kraju cukrownię. Nad mniejszymi dopływami Dniestru: *Chocimierz*, pamiętny klęską Tatarów w r. 1624. *Horodenka* (nad Horodnicą) miasto powiatowe, zamieszkałe po części przez Ormian, ma targi na bydło i zboże.

d) **Dorzecze Prutu.**

Nad Prutem leżą: *Mikuliczyn*, będący stolicą Hucułów, ma hutę szklaną, wyrabiającą szkło proste i szlifowane, białe i kolorowe. *Dora* wieś; wyżej nad nią tworzy Prut wspaniały wodospad. *Delatyn* w malowniczej okolicy górskiej ze zdrowymi kąpielami rzeczniemi i warzelnią soli. *Kołomyja*, wielokrotnie przez Wołochów i Tatarów niszczone, jest miastem powiatowém. Ma gimnazyum realne. Prowadzi handel dość ożywiony. Na tutejsze targi i jarmarki przybywają z gór Huculi, prowadzący obładowane towarami konie, a po sprzedaży wracający wierzchem. W r. 1485 złożył w Kołomyi Stefan, wojewoda wołoski, hołd królowi Kazimierzowi Jagiellończykowi. *Zabłotów* ma składy tytoniu. *Śniatyn*, niegdyś warowne i bardzo handlowe miasto, jest siedzibą urzędu powiatowego. W r. 1415 gościł w Śniatynie Wł. Jagiełło, któremu Aleksander wojewoda wołoski składał hołd uroczysty. Stefan Batory, przybywający (w r. 1576) z Siedmiogrodu do Polski, pierwsze tutaj powitanie odebrał od Polaków.

Nad Czerniawą, płynącą od północy do Prutu: *Obertyn*, pamiętny zwycięstwem odniesioném (w r. 1531) nad Tatarami i Wołochami przez Jana Tarnowskiego.

Nad dopływami Prutu na brzegu południowym mamy nad Sopiówką *Peczeniżyn*, nad Łuczka *Jabłonów*, a nad Pistrynką *Pistryń* z zakładem leczącym zimną wodą. *Kosów* nad Rybnicą, z warzelnią soli i siedzibą urzędu powiatowego.

Nad Czeremoszem: *Żabie*, wieś huculska w głębi gór Beskidu wysokiego. położona; stąd urządzają

wycieczki na Czarną-górę. *Tudiów*; tutaj Czeremosz tworzy wodospad. *Kuty*, znane z wyprawy skór safianowych. Mieszkańcy, Ormianie—prowadzą handel wołami i trzodą. Dobra rządowe w południowej części Beskidu wysokiego położone: *Pistyń*, *Kosów* i *Kuty*, dostarczają nader wiele smoły i kalafonii.

2. KSIĘSTWO BUKOWIŃSKIE.

(10,451 Km. □; 513,400 mieszkańców).

Bukowina leży na wschodnio - południowym krańcu Galicyi. Jestto kraj w ogóle górzysty i leśnisty. Rzeki *Dniestr* i *Prut* z *Czeremoszem* płyną granicą Galicyi, a *Seret* z dopływami: *Suczawą*, *Mołdawą* i *Złotą - Bystrycą* płynie środkiem kraju. Bukowina ma klimat ostry ale zdrowy, glebę urodzajną, osobliwie w dolinach międzygórskich, na nizinach nad rzekami i wzdłuż granicy mołdawskiej. Obfituje w drzewo bukowe, pastwiska dobre, zboże, owoce i jarzyny, bydło, owce i trzodę chlewną. Bogatą jest także Bukowina w kopaliny, jak żelazo, miedź, ołów i węgiel kamienny. Handel prowadzi głównie wywozowy płodami surowymi.

Mieszkańcami są: Wołosi czyli Rumuni, Rusini, Ormianie, Niemcy, Żydzi i w małej części Polacy. Wyznają religię częścią grecko - wschodnią, częścią katolicką.

Czerniowce na prawym brzegu Prutu są stolicą kraju i siedzibą metropolity grecko - nieunickiego. Tu są: uniwersytet, szkoły gimnazyalne i realne, papiernia, fabryki maszyn i wyrobów bronz-

wych. Żydzi prowadzą handel hurtowny z Multanami i Bessarabią.

Na północ od Prutu: *Sadogóra* z jarmarkami na woły, które przypędzają tutaj z Multan i Bessarabii. *Seret* nad Seretem, jedno z najstarszych miast na Bukowinie. *Suczawa* niegdyś rezydencya książąt i biskupów mołdawskich, wyrabia skóry safianowe i kordybanowe. Prowadzi ożywiony handel z Multanami i Siedmiogrodem. W cerkwi katedralnej nieunickiej spoczywają zwłoki św. Jana z Nowi, patrona Bukowiny. Do grobu tego świętego odbywają pobożni z całego kraju i Multan liczne pielgrzymki. Suczawę oblegali niegdyś Polacy za Jana Olbrachta i Jan Zamojski, hetman. *Radowce* (Radautz) z rządowym zakładem stadniczym koni rasy poprawnej. *Pozorytta* nad Mołdawą, ma kopalnie miedzi.

2. KSIĘSTWO SZLĄSKIE.

(5.147 Km. □ 513.400 mieszk.)

Na zachód od Galicyi za rzeką Białą rozciąga się Szląsk, rozdzielony wąskim klinem Morawii między rzek. Odrą a Ostrawicą na część wschodnią i zachodnią. Góry Karpaty (Jabłonki) oddzielają Szląsk wschodni od Węgier. Na pograniczu zaś Szląska zachodniego od strony Morawii ciągną się góry *Jesioniki*, należące do pasma Sudetów. Z rzek ważniejsze: *Wisła* i *Odra* z dopływami: *Oleśnicą* (Olzą), *Ostrawicą* i *Opawą* (Opą). Szląsk jest krainą pagórkowatą, bogatą w lasy szpilkowe, zwierzynę, rudę żelazną, ołów, kamienie młyńskie, ciosowe, brukowe i budowlane. Grunta ma więcej jałowe niż żyzne, ale troskliwie uprawne, rodzą żyto, owies, ziemniaki, kapustę, buraki, len, chmiel itp. Górscy mieszkańcy hodują piękne stada rogacizny i owiec rasy poprawnej. Przemysł fabryczny i rękodzielniczy rozwinięty. Główne jego artykuły są: sukno i płótno, wyroby

żelazne, jak np. drut, blacha, rolnicze narzędzia i maszyny, wyborna wyprawa skór, wyrób wódek różnych, piwo, papier, cukier, séry itp.

Szlązacy dzielą się na Polaków, mieszkających przeważnie w obwodzie cieszyńskim, Morawiaków w zachodniej stronie od Opawy i Niemców, mieszkających w Bielsku i w okolicach pozaopawskich. Wyznają religię katolicką, albo protestancką. Szlązacy poprzestają chętnie na małym; są nadzwyczaj oszczędni, pracowici, wytrwali, bogobojni i przeważnie oświeceni.

We wschodniej części kraju: *Cieszyn* nad Oleśnicą — dawna stolica książąt cieszyńskich — jest miastem przemysłowym, prowadzi handel winem węgierskim, wełną, skórą, miodem, woskiem i t. p.

Bogumin (Oderberg) nad ujściem Oleśnicy do Odry, która odtąd zaczyna być spławną. *Jabłonków* w górach nad Oleśnicą, z przędzalnią lnu i wyrobem płótna, jest rodzinnym miejscem Karola Niemczyka, jednego z najzasłuższych nauczycieli przy seminarjum nauczycielskim w Krakowie, który przyczynił się znacznie do rozszerzenia nauki śpiewu i muzyki między nauczycielami ludowymi w Galicyi zachodniej. Nad Ostrawicą: *Frydek* (Friedek) główne miejsce wyrobów bawełnianych. *Polska-Ostrawa* i *Karwina*, bogate w pokłady węgla kamiennego. *Ustronie*, wieś nad górną Wisłą, wyrabia wiele płótna, kopie ołów i rudę żelazną, ma huty żelazne. Do Ustronia jeżdżą chorzy na kurację żętyczną. Nad Białą; *Bielsko* (Bielitz) z fabrykami sukna.

W zachodniej części kraju: **Opawa** (Troppau) nad rzeką Opawą, główne miasto na Szląsku austriackim, jest siedzibą rządu krajowego. Ma kilka zakładów naukowych, fabryki maszyn i wozów, fabryki płótna, sukna i innych wyrobów wełnianych. Tu odbywają się także znaczne jarmarki na bydło. W okolicy łomią łupek.

Karniów (Jägerndorf) nad Opawą, — z fabryką machin, wyrabia sukna. *Bruntal* (Freudenthal) z fabrykami płótna.

Od strony południowo-wschodniej *Beneszów* (Benisch) wyrabia wiele płótna i kopie ołów. *Wirbno* (Würbenthal), z kopalniami ołowiu, miedzi i żelaza, ma fabryki płótna i wyrobów bawełnianych, fabryki maszyn i drutu, huty szkła itd. *Cuckmantel* wyrabia płótno i drelichy. *Frywałdów* (Freiwaldau) nad górną Białą, do Nisy wpadającą, słynie blichami i wyrobem płótna, tudzież przedziałnią konopi. W pobliżu *Gräfenberg* z zakładem kuracyi zimną wodą. W samym narożniku Śląska górniego w pobliżu m. Jawornika (Jauernig) leży *Johannisberg* z wspaniałym zamkiem biskupa wrocławskiego.

4. MARGRABSTWO MORAWSKIE.

(22.229·6 Km. □, 2,017,200 mieszk.).

Morawia, otoczona górami granicznymi, jest wewnątrz krajem pagórkowatym. Od strony północnej ciągną się *Jesioniki*, w stronie południowo-wschodniej *Bielawy* (Karpaty), a na zachodzie wierzchowy czesko-morawskie. Główną rzeką jest *Morawa*. Do niej uchodzą: *Beczwa* i *Olszawa* z lewego, a *Sazawa* i *Dyja* z prawego brzegu. Dyję zasila wodami *Szwarcawa* z Iglawą z prawej, a *Świtawa* z lewej strony. Odra odgranicza część Śląska austriackiego od pruskiego. Morawia obfituje w stawy rybne. Wewnątrz ma ziemię najżyźniejszą. Przedewszystkiem słyną urodzajnością doliny nad Odrą, Morawą i Dyją położone. Na wyżynach i nizinach rosną piękne lasy bukowe i dębowe, w górach iglaste. Klimat w Morawii jest łagodny, zwłaszcza na południu sprzyja uprawie wina, kukurudzy i wybornych jarzyn. Wogóle rodzą się tam wszystkie gatunki zboża, piękny len i konopie, ziemniaki i kapusta. Na południu zbierają nader wiele śliwek. Chów bydła w całym kraju roz-

powszechniony. Najwięcej hodują owiec rasy poprawnej. Bydła pięknego chowają najwięcej w porzeczu Odry koło Nowegoiczyna, a wiele koni dobrej rasy i całe stada gęsi w Hannie, równinie na południe od Ołomuńca nad Morawą położonej koło miasta Prościejowa, Przerowa, i Kromieryża. Bogatą jest także Morawia w kopaliny, jak rudę żelazną, węgle kamienne, grafit i ałun. Morawia jest nie tylko krajem rolniczym ale i przemysłowym. Dostarcza sukna, różnych wyrobów wełnianych i bawełnianych, płótna, papieru, cukru, naczyńa glinianego, szkła, przeróżnych wyrobów żelaznych, jak szyn kolejowych, naczyń żelaznych, narzędzi rolniczych, powozów i t. p.

Morawiacy są Słowianami. Oprócz nich w południowej i północnej stronie kraju mieszkają jeszcze Niemcy. Wszyscy prawie wyznają religię rzymskokatolicką i zajmują się uprawą roli, hodowlą bydła i owiec, pielęgnowaniem owoców i wina gdzieniegdzie, przemysłem i handlem. Oświata między nimi rozpowszechniona.

Berno (Brünn) leży w okolicy żyznej na połączeniu się Świtawy z Szwarcawą. Jest głównym miastem kraju. Przy kwitającym przemyśle fabrycznym, mianowicie sukna i przeróżnych jeszcze wełnianych, bawełnianych i skórzanych wyrobów, prowadzi Berno ożywiony handel. Po zachodniej stronie tego miasta wznosi się na wzgórzu warowny zamek, „Spilberg“ zwany, który był niegdyś siedzibą książąt udzielnych morawskich, margrabiów, później twierdzą i więzieniem (od r. 1740 do 1858), a dziś zamieniony na koszary wojskowe,

Powyżej Berna nad Świtawą: *Blańsko* z nader wielkimi i słynnymi kuźnicami żelaza, fabryką maszyn i wy-

robami bawełnianymi. *Boskowice* (Boskowitz) z kopalniami węgla i wyrobami garncarskimi. *Świtawa* (Zwittau) słynie z wyrobów wełnianych, bawełnianych i płóciennictwa. Nad Czesawą, wpadającą do Szwarcawy od lewego brzegu: *Sławków*, (Austerlitz) pamiętne zwycięstwem r. 1805 przez Napoleona odniesioném nad wojskiem austryackim i rosyjskim. *Żydłochowice* (Seelowitz), miasto przemysłowe, uprawia wino. Nad Szwarcawą: *Tysznów* (Tischnowitz) z kopalniami węgla i fabrykami wyrobów wełnianych i bawełnianych, cukrownią i papiernią. Nad Iglawą: *Iglawa* (Iglau), starożytne i po Bernie prawie największe miasto w Morawii, ożywione znacznym handlem i znakomitym przemysłem wyrobów sukna, piwa i t. d., — posiada fabrykę tytoniu i cygar. *Konice* (Kanitz) wyrabia płótno i kartun, uprawia owoce i wino i prowadzi handel drzewem. *Iwanczyce* (Eibenschitz); tu wyrabiają doskonałe naczynia gliniane i uprawiają owoce i słynne szparagi. Nad Dyją: *Telez* (Teltsch) leży wśród stawów i posiada fabryki wyrobów wełnianych, bawełnianych, materyi farbowanych i kapeluszy. *Znojmo* (Znaim) założone przez Ottokara I. r. 1226; ma fabryki sukna i wyrobów bawełnianych. Tu także wyrabiają naczynia porcelanowe i kamienne. W okolicy żyznęj uprawiają wino, wiele warzywa — przedewszystkiém ogórków, gorczycę, z której wyrabiają musztardę. *Mikulów* (Nikolsburg) uprawia wino i sukno wyrabia. Tu nastąpiło zawieszenie broni między Austryą a Prusami r. 1866.

Nad Morawą: *Ołomuniec* (Olmütz) prowadzi znakomity handel, jest po Bernie drugim miastem w Morawii i pierwszorzędną twierdzą. Posiada starożytny kościół katedralny św. Waclawa, kościół św. Maurycego z organami słynnemi na całe Czechy i Morawię, starożytny ratusz i obszerne place, ozdobione posągami i wodotryskami. W kapitulnym budynku na kurytarzu zamordowano Waclawa III., ostatniego z Przemysławów r. 1306. Ołomuniec do r. 1641 był stolicą ziemi morawskiej. Już w r. 1063 założono w nim biskupstwo, podniesione później t. j. w r. 1777 do arcybiskupstwa. Pod jego murami pobił ks. Jarosław Tatarów r. 1241; 1479 r. stanął tu pokój między Czechami a Węgrami; w wojnie 30-letniej (1642) zajęli Szwedzi tę ważną twierdzę, lecz w r. 1758 przez siedm tygodni nadaremnie kusił się o jęj zdobycie Fryderyk Wielki. W r. 1848 był Ołomuniec świadkiem złożenia z tronu césarza Ferdynanda I.

Na południe od Ołomuńca: *Prościejów* (Prosnitz) w najżyźniejszej ziemi, Hanną zwanęj, słynie wielkimi targami na zboże, hodowlą gęsi, płóciennictwem i sukiennictwem. *Kromieryż* (Kremsier) wyrabia sukno i naczynia gliniane.

Tutaj przez czas jakiś odbywał się piérwszy sejm państwowym r. 1848—1849. *Kijów* (Gaya) w okolicy urodzajnej, bogatej w zboże, jarzyny wyborne, owoce i winogrona, ma kopalnie węgla kamiennego i cukrownię.

Hodynin (Göding) na węgierskiej granicy, z kopalniami węgla kamiennego, fabryką tytoniu i walnymi jarmarkami na wełnę i bydło. Nad *Beczwą*: *Rożnów* (Rosnau) u stóp góry Radhost, ma zakład żetyczny, wyrabia bryndzę i hoduje wiele bydła. *Lipnik* (Leipnik), miasto przemysłowe, prowadzi handel zbożem i płótnem. *Przerów* (Prerau) wyrabia sukno. W starożytnym tutejszym zamku mieszkał niegdyś król węgierski, Maciej Korwin. W dorzeczu górnej *Odry*: *Nowyiczyn* (Neutitschein) w żyznej i malowniczej okolicy, zwanéj „Kuhländchen“, prowadzi znakomity handel sukniem i wyrabia płótno, wozy i powozy. *Fulnek* tuż na granicy szląskiej, wyrabia sukno i ma fabryki maszyn. Przebywał tutaj niegdyś słynny pedagog Amos Komeński. *Ostrawa-Morawska* (Mährisch-Ostrau), miasto starożytne, leży na granicy szląskiej. Posiada znaczne fabryki sukna, cukrownię i kopalnie węgla kamiennego.

5. KRÓLESTWO CZESKIE.

(51,995·8 Km. □; 5,140,000 mieszkańców.)

Czechy tworzą ogromną kotlinę ze wszech stron górami okoloną, a mianowicie: wierzchowinami czesko-morawskimi na południe i wschód; *Sudetami* z najwyższém wzniesieniem w *Karkonoszach* i *Rudawami czesko-saskimi* z północy, a na zachód *Świerczynami* i *Szumawą*, której północna część nosi nazwę *Lasu Czeskiego*. Grzbiety tych gór są dostępne, pokryte częścią lasami, częścią uprawne i zaludnione. Z rzék ważniejsze: *Łaba* czyli *Elba*, wypływająca z *Karkonoszów*. Od miasta *Mielnika* jest żeglowną. Do swego koryta przyjmuje kilka rzék pobocznych, z których najważniejszą jest *Wełtawa*. Na

szczególne uwagi zasługują w Czechach liczne źródła mineralne lecznicze, przeważnie u podnóża Rudaw leżące, z których najslawniejsze są: *Karolowe wary* (Karlsbad), *Łaźnie Maryańskie* (Marienbad), *Łaźnie Franciszkowe* (Franzensbad), *Bielina* (Bielin), *Cieplice* (Teplitz) i t. p.

Czechy mają klimat umiarkowany. Rolnictwo, uprawa owoców, chmielu i wina gdzieśgdzie, tudzież hodowla bydła stanęły tutaj wysoko. Z ptactwa najwięcej hodują gęsi i bażantów. Gospodarstwo rybne po stawach znajduje się w stanie kwitnącym.

Niegdyś słynęły Czechy bogactwem płodów kopalnych i uchodziły w świecie za kraj, dostarczający najwięcej złota. Dzisiaj atoli kopią tam głównie cynę, nieco srebra, rudę żelazną, ołów i w nadzwyczajnej obfitości węgiel kamienny. Na południu znajdują się także kopalnie grafitu, a na północy drogic kamienie, jak opale, krwawniki i granaty, zwane czeskimi. Pod względem rozwoju przemysłu rękodzielniczego i fabrycznego stoją Czechy tak wysoko, że im w tej mierze zaledwie Rakuzi dolne dorównać mogą. Najwięcej rękodzielnych fabryk przeróżnych wyrobów mamy w północnej części kraju, a mianowicie na pogórzu łużyckim koło miasta Ronowa (Rumburga) i w Rudawach. Tam też i największe zaludnienie i górnictwo w pełnym rozwoju. Z przemysłowości czeskiej sławne i znane są w całym świecie: wyroby lniane, od najcieńszych do najgrubszych; szale, wyroby kartonowe i wyroby wełniane, lub na pół wełniane; są także wydoskonalone wyroby żelazne i stalowe, jak szyny i wozy kolejowe, broń sieczna i palna, igły, gwoździe, śruby, łyżki, noże, widełce i t. d. Najwyżej przecież stoi w Czechach

fabrykacya szkła. Główną siedzibą wyrobów szkła są okolice Szumawy, gdzie także najwięcej produkują zapalek. Nakoniec godne są jeszcze wspomnienia: naczynia fajansowe, porcelanowe i kamienne, wyroby cukru, piwa, papieru i t. p.

Naród czeski stanowią Niemcy i Czesi. Ostatni są Słowianami i odznaczają się wielkiem zamiłowaniem i zdolnością do muzyki. Religię wyznają rzymsko-katolicką, albo protestancką.

Praga, miasto starożytne, leży prawie w środku kraju po obu brzegach Wełtawy. Jest stolicą Czech. Posiada liczne kościoły przepyszne, starożytne i w najnowszych czasach zbudowane gmachy okazałe. Na Hradczynie na wzgórzach po lewej stronie Wełtawy wznosi się wspaniały zamek królewski ze starożytnym kościołem, w którym są grobowce św. Wacława i św. Jana Nepomucena, tudzież groby królów czeskich i cesarzów Ferdynanda I., Maksymiliana i Rudolfa II. W Pradze mamy jeszcze starożytny uniwersytet, dwie politechniki czeską i niemiecką, akademię sztuk pięknych, konserwatorium muzyczne i wiele innych zakładów naukowych, liczne rękodzielnie i fabryki.

Pod względem handlu i przemysłu jest Praga w Czechach pierwszym miastem. Poza Pragą rozciągają się wspaniałe ogrody, chmielniki i winnice.

Na wschód od Wełtawy leży miasto *Tabor*, założone niegdyś przez Taborytów. W okolicy kwitnie przemysł rolniczy i górniczy. *Budziejowice* (Budweis), miasto przemysłowe, leży nad Wełtawą w żyznej i pięknej równinie. W okolicy są kopalnie węgla. Po stronie zachodniej od Wełtawy: *Przybram* z akademią górniczą i kopalniami srebra. *Pilzeń* (Pilsen) nad ujściem Mezy (Mies) do Berunki, miasto po Pradze najludniejsze w Czechach, słynie wyrobem dobrego piwa i sukna, wyprawą skór i t. d. W pobliżu znajdują się kopalnie wę-

gła kamiennego, ałunu i rudy żelaznej. *Stribro* (Mies) nad Mezą z kopalniami ołowiu. W północno-zachodniej stronie: *Kładno* z niewyczerpanemi kopalniami węgla kamiennego. *Cheb* (Eger) nad Ohrzą jest ogniskiem przemysłu tkackiego. *Terezin* (Teresienstadt), silna twierdza. W Rudawach: *Joachimów* (Joachimsthal), miasto górnicze, z kopalniami cyny i ołowiu. *Stawków* (Schlaggenwald) słynie kopalnią cyny i wyrobami porcelanowymi. W północno-wschodniej stronie: *Ronów* czyli (Rumburg) słynie płóciennictwem, wyrobami bawełnianymi i tokarskimi. *Mirów* (Friedland) z wielkimi przedziałniami wełny. *Reichenberg* (Liberk) nad Nisą, po Pradze najbogatsze miasto w fabryki sukna, płótna i pończoch. Niedaleko Reichenbergu leży *Gablonz*, miasteczko przemysłem kwitnące, wyrabia fałszywe perły i drogie kamienie sztuczne. *Starkenbach* (Plemnice) u podnóża gór Olbrzymich, słynie wyrobami bawełnianymi, płótna, batystu i kartunu.

Nad Łabą lub w pobliżu tej rzeki: *Józefów* (Josefstadt) i *Królogród* (Königgrätz), dwie twierdze. Stąd począwszy, ciągną się wzdłuż Łaby liczne cukrownie aż do Mielnika, którego mieszkańcy trudnią się uprawą wina. *Litomierzycy* (Leitmeritz), miasto obronne, znane z pielęgnowania drzew owocowych i uprawy wina. Ma fabryki sukna i ludwisarnię. Okolice tego miasta są tak żyzne, że je rajem czeskim nazywają. *Pardubice*, miasto przemysłowe. *Kolin*, gdzie Daun odniósł zwycięstwo nad Prusakami. *Kutnahora* (Kuttenberg) z najbogatszemi niegdyś kopalniami srebra, dziś podupadłemi. Tutaj bito pierwsze srebrne grosze, tak zwane czeskie.

6. RAKUZY

czyli

Arcyksięstwo austriackie dolne i górne.

(31.820 Km. □, 2,727,300 mieszk.)

Rakuzy leżą po obu brzegach rzeki Dunaju. Część wschodnia po obu stronach Dunaju położona poniżej rzeki Anizy, zowie się Rakuzami dolnemi, gór-

nemi zaś ta, która powyżej téj rzeki się rozciąga. Powierzchnia tych dwóch krajów jest przeważnie górzystą, a zwłaszcza w Rakuzach górnych. Stronę południową od granicy styryjskiej zajmuje pasmo *Alp północnych wapiennych* (austriackich), których najdalsze odnóże stanowi Las Wiédeński, kończący się Łysągórą (Kahlenberg) pod Wiédniem. Na lewym zaś brzegu Dunaju od strony Czech i Morawii zalegają kraj tarasy wyżyny czeskiej. W Rakuzach dolnych na wschodzie nad Dunajem rozpościera się znaczna i nader żyzna nizina, zwana polem morawskim. Główną rzeką, płynącą środkiem Rakuz, jest Dunaj z znaczniejszymi dopływami: Inną, Truną, Anizą i Litawą z prawego, a Morawą w połączeniu z Dyją z lewego brzegu. Okolice górskie posiadają kilka malowniczych jezior, z których najpiękniejszém jest jezioro halstadzkie. Rakuzy mają klimat zdrowy, ziemię urodzajną, piękne krowy, owce i konie, tudzież wiele ogrodów owocowych. W Rakuzach dolnych na stokach Wiédeńskiego Lasu koło Weidling, Klosterneuburg, Grünzing i Nussdorf, a potem koło Gumpoldskirchen, Baden i Vöslau uprawiają wiele dobrego wina, austriackim zwanego. Górnictwo dostarcza soli, rudy żelaznej, węgla kamiennego i t. p. Z pomiędzy wszystkich krajów monarchii, Rakuzy mają najwyżej rozwinięty przemysł rękodzielniczy i fabryczny. Rzeki żeglowne: Dunaj, Aniza, Truna i Morawa, wreszcie bite gościńce i koleje żelazne, krzyżujące się głównie w Wiédniu, wspierają znakomicie nietylko przemysł rakuski, ale i handel, ułatwiając rozsyłanie wyrobów rękodzielniczych i fabrycznych po prowincyach i za granicę.

W Rakuzach mieszkają Niemcy, będący ludem zdrowym, silnym, wesołym, nader pracowitym, zapobiegliwym, oszczędnym, rozważnym, przemyślnym i oświeconym. Religję wyznają rzym. katol.

W Rakuzach dolnych po prawej stronie Dunaju leżą:

Wiedeń, miasto starożytne, w monarchii całej najpiękniejsze, największe, najludniejsze i najwięcej przemysłowe. Wiedeń jest rezydencją césarza, siedzibą arcybiskupa i najwyższych władz państwowych. Z 30 kościołów tutejszych najwspanialszym jest kościół katedralny św. Szczepana z najwyższą wieżą w Niemczech. Z mnóstwa okazałych pałaców i budowli wspomnienia godne: zamek césarski ze skarbcem i bogatymi zbiorami i gabinetem dzieł sztuk i naturalistów, arsenał, mennica, pałace arcyksiążąt i najwyższych władz państwowych, okazałe hotele, gmachy teatralne, dworce kolei żelaznych, tudzież gmachy, w których się mieszczą zakłady naukowe, jak: Akademia umiejętności, wszechnica, instytut politechniczny, akademia handlowa, akademia orientalna, akademia medyczna (Josephinum) dla kształcenia lekarzy wojskowych, akademia sztuk pięknych, szkoły gimnazyalne, realne, szkoły przemysłowe i rolnicze i t. d. Są tu także i bogate, publiczne księgozbiory i różne towarzystwa np. geograficzne, muzyczne itp., szpitale dla chorych, dom dla sierót, zakład dla głuchoniemych i ślepych, dom inwalidów, liczne zakłady kredytowe dla handlu i przemysłu, giełda pieniężna i towarowa, wielkie drukarnie, mnóstwo fabryk i rękodzielní nietylko wśród miasta, ale i w jego okolicy.

Letnie pałace césarskie Schönbrunn i Laxenburg leżą w okolicy Wiednia.

Hainburg z największą w państwie fabryką tytoniu. *Tuln*; na polach tego miasta w r. 1683 stanął z wojskiem polskim Jan Sobieski, a potem stąd przez Łysą górę podążył na odsiecz Wiedniowi, przez Turków obleżonemu. *Melk* z najbogatszym w kraju opactwem Benedyktynów, założonym jeszcze w r. 1809. Mieszkali tutaj pierwotnie Babenbergowie, panujący niegdyś w Rakuzach. *Neunkirchen*, miasto przemysłem kwitnące, znane z wyrobu kartunu; ma fabrykę broni i śrub, tudzież odlewnię wyrobów żelaznych. *Pottendorf*, miasto przemysłowe, z największą w monarchii austriackiej przędzalnią bawełny. *Baden* nad rzeką *Schwechat*, słynne miejsce kąpielowe. *Schwechat* z największym na ziemi browarem, wyrabiającym dobre piwo. *Wiener-Neustadt* po Wiedniu najznacniejsze miasto w Rakuzach dolnych, odznacza się wielkim przemysłem.

Po lewej stronie Dunaju: *Korneuburg* z warsztatami towarzystwa żeglugi parowej. *Krems* prowadzi handel musztardą, szafranem i winem. *Retz* zajmuje się handlem i uprawą wina. Przysłowie mówi, że w *Retz* więcej wina niż wody. Między Dunajem i Morawą leży wieś *Aspern* pamiętna zwycięstwem arcyksięcia Karola, odniesionem nad wojskiem Napoleona I. r. 1809.

W Rakuzach górnych: *Linz* (Liniec) leży na prawym brzegu Dunaju; jest miastem przemysłowym i siedzibą rządu krajowego.

Steyer nad Anizą z wyrobami stalowymi i żelaznymi. Stąd mamy dobre pilniki, noże, brzytwy, scyzoryki, szydła i t. p. *Gmunden* ze składami soli z dóbr solnych (z *Salzkammergut*); *Ischl* z zakładem kąpielowym; *Hallstadt* i *Ebensee* mają warzelnie soli.

7. KSIĘSTWO SALZBURSKIE.

(7,165 Km. □; 153,200 mieszkańców.)

Księstwo salzburskie jest krajem górzystym. Południową jego granicę tworzą *Wysokie Turnie* czyli Taury, należące do Alp *środkowych* (centralnych); środek zaś kraju pasma Alp *północnych wapiennych*.

Z rzek najgłówniejsza *Salica* (Salza). Tu mają początek rzeki *Aniza* i *Mura*. Kraj ten obfituje w lasy, pastwiska i rozliczne kopaliny jak: sól, rudę żelazną, marmur i t. p. Zbiór zaś zboża bywa tu zwykle tak skąpy, że nie wystarcza nawet w połowie na zaspokojenie potrzeby miejscowej.

Mieszkańcami są Niemcy. Wyznają religię rzymsko-katolicką. Zajmują się górnictwem, chowem bydła i gospodarstwem mlecznym w okolicach górzystych, pielęgnowaniem owoców w dolinach lub spławianiem rzeką Salicą drzewa, soli i gipsu. Przemysł tego kraju ogranicza się głównie na wyroby żelazne, drewniane i gliniane.

Salzburg (Solnogród) nad Salicą, główne miasto kraju, siedziba arcybiskupa i miejsce urodzenia Mozarta (ur. 1756 † 1791 w Wiedniu), ma wiele pomników, kościołów i pałaców, césarski zamek „Mirabell“; w kościele św. Piotra grób św. Ruperta, pierwszego biskupa salzburskiego, kilka zakładów naukowych wyższych i niższych, zakłady dobroczynne i fabryki różnych wyrobów.

Hallein z kopalnią i warzelnią soli; *Wildbad-Gastein* ma gorące źródła leczące, a *Hof-Gastein* pomnik césarza Franciszka I. i zakład kąpielowy, do którego wodę ciepłą sprowadzają rurami z Wildbadu.

8. T Y R O L

z ziemią przedarulańską (Vorarlberg).

(29,236 Km. □; 885,800 mieszkańców.)

Tyrol jest najgórzystszym krajem austriackim. Przerzynają go téż w różnych kierunkach wysokie

góry, a mianowicie: *Alpy wapienne północne*, idące przez ziemię przedarulańską wzdłuż północnej granicy Tyrolu z zachodu na wschód; środkiem kraju po prawym brzegu Inny a lewym Adygi ciągną się *Alpy retyckie* albo *tyrolskie* aż do przełęczy *Brennera*, dalej na wschód ku źródłom *Mury Wysokie Turnie*; po prawym zaś brzegu Adygi *Alpy ortlerskie* ze szczytem „Ortler“, najwyższym w austriackich Alpach. Wszystkie te trzy wymienione pasma górskie należą do Alp centralnych. Nakoniec na lewym brzegu Adygi na granicy włoskiej wznoszą się *Alpy trydenckie* i *kadorskie*, będące przejściem do Alp południowych wapiennych. Z rzek najważniejsze tutaj: *Ren*, tworzący granicę zachodnią na przestrzeni 37 klm., potem *Lech*, *Izara*, *Inna*, *Drawa*, *Adyga*, *Sarca* czyli *Mincio* i *Brenta*. Z jezior większych: *Idro* i *Garda* w większej połowie do Włoch należące i jezioro *kostnickie* (bodeńskie), przytykające do ziemi przedarulańskiej w stronie północno-zachodniej. Powietrze wszędzie zdrowe i czyste, w okolicach górskich zimne, a w dolinach i na południu gorące.

Tyrol wydaje zboża niewiele; natomiast w południowej jego części kwitnie uprawa owoców, zwłaszcza jabłek, kasztanów i orzechów, słodkiego wina, cytryn, fig i pomarańczy. Wyborna pasza alpejska sprzyja znakomicie chowowi bydła rogatego, stanowiącego szlachetną rasę tyrolską. Pszczelnictwo pielęgnują tylko w ziemi przedarulańskiej, a jedwabnictwo w Tyrolu południowym. Górnictwo dostarcza soli, węgla i rudy żelaznej. Tyrol nie jest wprawdzie krajem przemysłowym, wszelakoż zasługują na wzmiankę w ziemi przedarulańskiej: wy-

roby bawełniane, hafciarstwo, fabryki maszyn i papieru, tudzież przedsiębiorstwo budowy chat alpejskich dla Szwajcarów. W Tyrolu zaś północnym wspomnienia godne: wyroby skórzane i żelazne, fabryki sukna, papiernie i rafinerie cukru, wyroby płótna, muszliny, kobierce, pończochy, kapelusze słomiane, koronki, różne figurki z drzewa wyrzynane i cacka do zabawy dla dzieci. Na południu znowu wyrabiają materye jedwabne i aksamit.

Pod względem narodowości dzielimy Tyrolczyków na Włochów w południowej i Niemców w północnej części kraju. Ci ostatni odznaczają się silną i piękną budową ciała i słyną z celnego strzelania; są nader pracowici, wytrwali, dobroduszni, rzetelni, waleczni, bogobojni i nadzwyczajnie przywiązani do kościoła katolickiego, do swój ojczyzny i rodziny panującej z domu Habsburgów.

Tyrol wraz z ziemią przedarulańską liczy mnóstwo szkół, stąd też i oświata między tamtejszą ludnością wielce rozpowszechniona

Insbruk, główne miasto Tyrolu, położone po obu brzegach rzeki Inny, jest siedzibą władz krajowych. Ma uniwersytet przez césarza Leopolda I. r. 1673 założony i zbiory naukowe (Ferdinandeum), fabryki wyrobów bawełnianych i jedwabnych, sukna, rękawiczek, noży, laku, szkła i t. p.

Ried nad Inną, w pobliżu siarczane kąpiele *Ladis*. *Stams* ma klasztor Cystersów z grobami wielu książąt Tyrolu. Założyła go r. 1272 Elżbieta, żona Meinharda, hrabi Tyrolu. *Hall* z warzelnią soli; *Schwatz* z fabryką tytoniu i kopalniami srebra, słynie z wyrobów plecionych z drutu. W pobliżu obok wioski *Zirl* ściana św. Marcina, znana z przygody césarza Maksymiliana I. *Brixleg* z kopalnią miedzi; *Kufstein*, twierdza graniczna, służąca na więzienie. *Zell*

w dolinie cylerskiej ma kopalnie srebra. *St. Vigil*; w okolicy zajmują się mieszkańcy wyrabianiem kobierców i bawidełek drewnianych. *Brixen* jest siedzibą biskupa. *Meran* leży w ciepłej, zdrowej i powabnej okolicy, bogatej w ogrody owocowe i winnice. Opodal wznoszą się ruiny zamku „Tyrol“, od którego przybrał kraj dzisiejszą nazwę swoje. *Botzen*, miasto przemysłowe i handlowe, stoi nad ujściem Eizaku do Adygi; ma przeszliczne położenie, klimat łagodny i ogrody owoców południowych. *Trydent* nad Adygą, pamiętne soborem duchownym 1545—1563 odbytym, na którym przewodniczył z Polski kardynał Hozyusz. *Roveredo*—w okolicy słynnej z jedwabnictwa. *Riva* nad jeziorem Garda i *Arco* leżą wśród gajów oliwnych, pomarańczowych i cytrynowych. *Bregencya* nad jeziorem kostnickim jest głównym miastem w ziemi przedarulańskiej — prowadzi handel z Sz wajcaryą.

9. KSIĘSTWO STYRYJSKIE.

(22,454 Km. □; 1,237,000 mieszk.).

Styrya jest przeważnie krajem górzystym. Przewszystkiem w części północnej i zachodniej usadowiły się góry wysokie; na południu i wschodzie atoli ścielą się między górami i pagórkami rozległe równiny i doliny. Głównie trzy pasma Alp przerzynają tę ziemię. Alpy *środkowe* (niższe Turnie i Alpy styryjskie), idące z księstwa salzburskiego, legły między rzekami Anizą, Murą i Drawą. Na północy na samym pograniczu Rakuz górnych i dolnych piętrzą się Alpy *północne wapienne*, a na południu między Sawą i Sanną Alpy *południowe wapienne*. Z rzek najważniejsze są: *Aniza*, *Mura* z *Morycą*, *Drawa* i *Sawa*.

Styrya bogatą jest w przeszliczne krajobrazy górskie, wody mineralne, rozległe lasy, wyborną pa-

szę i bydło rogате, w wino i dobre owoce, na południu w węgle brunatne i żelazo szczególnej dobroci, z którego wyrabiają słynną stal bisemską, dobre kosy, sierpy, noże, piły i inne jeszcze narzędzia. Wogóle słynie Styrya z swych wyrobów żelaznych i stalowych, także z wyrobów szkła przedniego i lustr.

Styryjczycy są ludem silnym, zdrowym i wesołym. Dzielą się na Niemców i Słowian; prawie wszyscy wyznają religię rzymsko-katolicką.

Hradec albo **Grac** (Gratz) nad Murą, jest stolicą kraju i siedzibą biskupa. Ma zamek césarski, wspaniały kościół katedralny z grobowcem césarza Ferdynanda II. i jego rodziny, starożytny gmach sejmowy, uniwersytet, akademię techniczną (Johanneum), akademię dla handlu i przemysłu i inne zakłady naukowe i dobroczynne, fabryki różnych wyrobów i t. p.

Bruck nad Murą słynie wyrobami żelaznymi. *Lubno* (Leoben) prowadzi rozległy handel żelazem, głośnie z wyrobów drutu, szkoły górniczej, kuźnic i pokładów węgla. *Köflach* na wschód od Gracu, z bogatemi kopalniami węgla i gorącymi źródłami siarczanemi. *Vorderberg* i *Eisenerz* mają wielkie i słynne kopalnie i kuźnice żelaza. *Maria-Zell*, słynne miejsce pielgrzymek, posiada wielką césarską odlewnię i fabrykę żelaza. *Gleichenberg* w uroczej okolicy z szczawami żelazistemi; *Radgona* (Radkersburg) w pobliżu granicy węgierskiej, uprawia wino i prowadzi nióm handel. *Maryborg* (Marburg) nad Drawą, miasto handlowe, obfituje w wino i owoce. *Ptuja* (Pettau) w okolicy, uprawiającej wino.

10. KSIĘSTWO KARYNCKIE.

(10,373 Km. □; 337,700 mieszk.).

Karyntya jest po większej części krainą górzystą, przeoraną wielu podłużnemi dolinami, oddzielo-

nemi od siebie wysokimi łańcuchami gór. W niej piętrzą się głównie pasma *Alp środkowych*, to jest *Wysokie - Turnie* z szczytem *Wielki - Dzwon* (Gross-Glockner) i *karynckie*. Po prawym zaś brzegu Drawy idą *Alpy wapienne południowe*, zwane na granicy weneckiej *Alpami karnijskimi*, a na kraińskiej — *Karawankami*. Najważniejszą rzeką jest tutaj Drawa.

Klimat na północy i zachodzie jest ostry, na południu łagodny, najcieplejszy atoli w dolinie rzeki Lantawy. Karyntya posiada wyborne paszne łąki alpejskie, dlatego też chów bydła stanął tam wysoko. Główne jednak tego kraju bogactwo polega na kopalinach t. j. rudzie żelaznej i ołowiu w wielkiej ilości, następnie na rtęci, węglu kamiennym, cynku i miedzi. Górnictwo więc i przerabianie kruszców stanowią po największej części utrzymanie mieszkańców. W Karyntyi mieszkają Niemcy i Słowianie. Wyznają religię rzymsko-katolicką.

Celowiec (Klagenfurt) nad rzeką Glinicą, główne miasto w kraju i siedziba biskupa. Oprócz zakładów naukowych posiada Celowiec znakomite fabryki bieli ołowianej, wyrobów sukiennych i ry-marskich.

Św. Wit (St. Veit), starożytna stolica Styryi (do roku 1518) z głównym składem surowego żelaza karynckiego. *Bielak* (Villach) w prześlicznym położeniu nad Drawą, słynie industryą ołowiu. W pobliżu wieś *Bleiberg* z największemi w państwie austriackim kopalniami ołowiu.

11. KSIĘSTWO KRAIŃSKIE.

(9,988 Km. □; 466,400 mieszk.).

Część Krainy w północno - zachodniej stronie jest górzysta; tu bowiem piętrzą się odnóża Alp *wapiennych południowych*, *Karawanki* i *Alpy Stein*. W tej części kraju mamy rozległe lasy i bujne pastwiska; tu też chów bydła dość znaczny i przemysł w stanie kwitnącym, którego głównym artykułem są wyroby żelazne. Środek Krainy spiętrzają wyżyny Krasu. Ta część kraju jest najuboższa. Do osobliwości w Krasie należą jużto rzeki, znikające i znowu się pojawiające, jużto rozliczne pieczary i podziemne jaskinie, z których największa i najznakomitsza jaskinia podstojeńska w pobliżu miasta Podstojna (Adelsberg).

Dolna Kraina jest pagórkowata. Mieszkańcy zajmują się tu uprawą roli, wina i pielęgnowaniem drzew morwowych. Główną rzeką jest Sawa. Do niej wlewająca się Lublanka jest ciekawą rzeką. Od źródła płynie ona jako Pinka (Poik), potem wpada do jaskini podstojeńskiej, gdzie przybrawszy kilka strumyków, wypływa już z niej pod nazwą Uncy, następnie w dalszym swym biegu ginie i znowu pojawia się jako Lublanka. Z pomiędzy jezior wspomnienia godne: jezioro cyrknickie w Krasie, tę własność mające, że na wiosnę znika w niem woda, a w jesieni powraca znowu doń lejkowatemi czeluściami. Najcenniejszym kruszcem Krainy jest rtęć. Krainczycy są Słowianami. Po większych miastach mieszkają Niemcy. Wszyscy wyznają religię rzymsko-katolicką.

Lublana (Laibach), główne miasto kraju, posiada wiele okazałych gmachów i kilka zakładów naukowych. W okolicy Lublany znajdują się zakłady fabryczne.

Krain (Krainburg), niegdyś stolica margrabiego Krainy. *Idrya* z kopalniami rtęci. Tu wyrabiają koronki.

12. POBRZEŻE.

(7,988 Km. □, 600,500 mieszk.).

Pobrzeże obejmuje: 1) uksiążęczone hrabstwo Gorycyi i Gradyszcz; 2) margrabstwo Istrii, i 3) miasto Tryjest z obwodem.

Zachodnio-północna część Pobrzeża jest górystą. Istria sama jest krajem tarasowym, zniżającym się coraz więcej ku morzu. *Socza* jest tu największą rzeką. W *Gorycyi* i *Gradyszczu* ludność zajmuje się głównie chowem bydła i jedwabników, uprawą wina, owoców i ryżu. W Istrii trudnią się mieszkańcy pielęgnowaniem owoców południowych, warzą sól z wody morskiej, lub też łowią ryby w morzu i budują okręty.

Pobrzeże zamieszkują: Niemcy, Słowianie i Włosi. Religię wyznają rzymsko-katolicką.

Gorycya miasto przemysłowe i handlowe, leży nad *Soczą* w dolinie bogatej w wino. Jest siedzibą sejmu Gorycyi i Gradyszcz. *Gradyska* (Gradyszcz) leży niżej Gorycyi. *Pasyn* (Pisino-Mitterburg), główne miasto w Istrii.

Kopr (Capo d'Istria) z warzelniami soli, prowadzi handel winem i oliwą. *Rowiń* (Rovigno) stoi wśród gajów oliwnych. Mieszkańcy zajmują się rybołóstwem. *Pul* (Pola), największy austriacki port wojenny.

Tryjest u podnóża wyżyn Krasu, leży nad morzem adryatyckim. Jestto najhandlowniejsze w Austrii miasto, z najważniejszą dla przywozu i wywozu towarów przystanią, do której rok rocznie 11,000 okrętów zawija. W pobliżu Tryjestu wznosi się wspaniały zamek Mira-Mare, zbudowany przez Ferdynanda Maksymiliana, byłego césarza Meksyku w Ameryce.

13. KRÓLESTWO DALMACYI.

(12,792 Km. □, 457,000 mieszk.)

Podłużne wybrzeże nad morzem adryatyckim, składające się z wąskiego pasu lądu i wielu wysp, nazywamy Dalmacją. Cały ten kraj przerźnięty wzdłuż Alpami *dynarskimi*, jest górzysty, skalisty, wapienny i nieurodzajny. *Narenta* jest tu najważniejszą rzeką. Dalmacja jest najcieplejszym krajem monarchii. Największą plagą są w niej nader silne i szkodliwe wiatry, tak zwane „Bora i Syroko“. Pierwszy z nich jest zimny, a drugi suchy, piekący i nużący. Główne bogactwo Dalmacyi stanowi: wapno, sól morska, wino, drzewa morwowe, oliwne, figowe i cytrynowe, rosnące pod gołym niebem, maraska (rodzaj wiśni), czereśnie, melony, dzikie ptactwo, owce grubowłniaste, ryby morskie i żółwie, korale i gąbki, pojawiające się w morzu adryatyckim wzdłuż brzegów dalmackich. Z liści i owoców maraski wyrabiają wódkę, zwaną „maraskino“. Mieszkańcy nadmorscy zajmują się rybołostwem, albo budują okręty i wywarzają sól z wody morskiej. Dalmatyńcy są

Słowianami. Wyznają przeważnie religię katolicką. Są także między nimi Włosi i Niemcy.

Zadar (Zara) nad morzem adryatyckim jest stolicą kraju. Mieszkańcy żyją z rybołówstwa, handlu i wyrobu wódki maraskino. Okolice Zadaru są puste, kamieniste i bezwodne.

Trogir nad morzem w okolicy obfityj w delikatne owoce południowe. *Split* (Spalato) jest największym miastem w Dalmacyi. *Dubrownik* (Raguza) nad morzem, tu budują okręty. *Kotor* (Cattaro) nad zatoką kotarską, pierwszorzędny port wojenny. Miasto zamknięte jest skalistemi wzgórzami.

Wzdłuż wybrzeża dalmackiego snuje się mnóstwo wysp. Z nich znakomitsze: *Rab* (Arbe), *Pag* (Pago), *Grossa*, *Bracz* (Brazza), *Solta*, *Hwar* (Lessina), *Wis* (Lissa), *Korczul* (Corzola) i *Mlet* (Meleda). Wszystkie te wyspy słyną jużto urodzajnością ziemi, jużto wielkimi lasami, obfitością fig, oliwy, wina, albo rybołówstwem. Na Hawrze wyrabiają olejek rozmarynowy. Pod *Wisem* (Lissą) flota austryacka odniosła w roku 1866 zwycięstwo nad flotą włoską.

UWAGA. Poznaliśmy dotąd połowę monarchii austro-węgierskiej, którą tworzą: 1) Galicya, 2) Bukowina, 3) Szląsk, 4) Morawia, 5) Czechy, 6) Rakuzy dolne i górne, 7) Księstwo salzburskie, 8) Tyrol z ziemią przedarulańską, 9) Styrya, 10) Karyntya, 11) Kraina, 12) Pobrzeże, 13) Dalmacya. Kraje te zamieszkałe głównie przez Słowian i Niemców, nazywają krajami słowiańsko-niemieckimi,—a także *Przedlitawią*, bo je odgranicza rzeka Litawa do Dunaju wpadająca, poza którą leżą znowu kraje korony węgierskiej, tworzące drugą połowę monarchii *Zalitawią* nazwaną. *Przedlitawia* ma swoich ministrów, sprawujących najwyższą władzę rządową we Wiedniu. Wszystkie kraje wchodzące w jej skład, reprezentowane są przez delegatów w wiedeńskiej Radzie państwa (w izbie panów i izbie posłów), wybieranych w każdym kraju przez pojedyncze stany.

KRAJE KORONY WĘGIERSKIÉJ.

1. KRÓLESTWO WĘGIERSKIE.

(225,441·55 Km. □; 11,530,400 mieszk.)

Na południe od Galicyi nad dwiema wielkimi rzekami: Dunajem i Cisą, leży królestwo węgierskie. Jestto kraj najrozleglejszy w monarchii austryackiej. W stronie północno-zachodniej, północnej i wschodniej spiętrzają go *góry karpackie*. Ich odnóża i rozgałęzienia sięgają daleko w głąb kraju aż ku Dunajowi i Cisie. W głównym łańcuchu karpackim różnią następujące części: a) *Małe-Karpaty*, rozciągające się od Brzetysławy (Pressburga) aż do granic Morawii; b) *Bielawy* na pograniczu Węgier i Morawii; c) *Beskid*, poczynający się u źródeł rzeki Beczwy i Ostrawicy, oddziela Węgry od Morawii, Szląska i Galicyi i ciągnie się aż ku Siedmiogrodowi; d) *Rudawy siedmiogrodzkie*, oddzielające Węgry od Siedmiogrodu, i e) *Tatry właściwe* czyli *wysokie* na źródłach Dunajca i Popradu wznoszą się najwyżej. Otaczają je doliny górskie: *orawska* nad rzeką Orawą, *spiska* nad Popradem i *liptowska* nad Wagą.

Odnóża karpackie, idące w głąb kraju są: *góry nitrzańskie* nad źródłami górnej Nitry; na międzyrzeczu Nitry i Hronu poniżej gór nitrzańskich, wznoszą się *Rudawy-węgierskie*; na południe od Tatr wysokich na lewém porzeczu górnej Wagi, rozpościerają się *góry Fatra* i *niższe Tatry* czyli tak zwane *góry liptowskie*, a na prawej stronie Popradu *góry spiskie*. Nad źródłami Ipoli (Eipel), wpadającej do Dunaju, usadowiły się znowu *góry ostrowskie*, nieco dalej na południe na pograniczu niżu węgierskiego legły *góry*

Matra; nakoniec między Hernadem i Bodrogiem wznoszą się *góry hedżyalskie* (Hegyallia) wraz z wyżynami tokajskimi, pokrytymi winnicami i *góry wichorleckie* na prawém porzeczcu górnej Cisy. Południowo-zachodnią zaś stronę Węgier na przestrzeni od Dunaju aż do Drawy, pokrywają ostatnie kończyny Alp, jak np. *góry litawskie* nad rzeką Litawą, *las Bakoński* na północ od jeziora Błotnego i t. p.

W głębi kraju ponad Dunajem i Cisą rozciąga się rozległy niż węgierski. Rozpada się on na dwie nierówne części: na mniejszą górną i na większą dolną węgierską nizinę. Pierwsza rozpościera się po obu brzegach Dunaju od Brzetysławy aż do Komarna. Na północnej stronie Dunaju zachodzi ona głęboko w Karpaty nad brzegami rzek: Wagi, Nitry i Hronu. Ta nizina jest suchą i nader żyzną. Jedyne w jęj południowej stronie na prawym brzegu Dunaju szerzą się po większej części moczary, które wprawdzie nie są przydatne na stałe osady, ale posiadając bujną roślinność, żywią liczne stada bydła. Większa zaś dolna węgierska nizina zajmuje ogromne obszary środkowych Węgier po obu brzegach Cisy. Niegdyś była ona dnem wielkiego jeziora. Dzisiaj jeszcze spotykamy na niej nad brzegami rzek obszerne bagniska, gęstemi kępami sitowia pokryte. Największą część tej równiny zajmują pasterskie obszary (puszta). Rzeki, prujące ten niż, toczą swe wody nader leniwo, a nieujęte pewnymi wysokimi brzegami, w czasie wezbrania zalewają ogromne obszary.

Ziemię węgierską liczne skrapiają rzeki. Z nich znakomitsze: *Dunaj*, który przerzyna kraj od Brzetysławy aż do Orsowy. Do jego dorzecza należą całe prawie Węgry. Ta rzeka tworzy w swym biegu wiele wysp. Z nich najważniejsze: *Wielki* i *Mały*

Schiitt. Dla urodzajności ziemi nazywają Wielki Schiitt „złotym ogrodem węgierskim“. Do koryta Dunaju wlewają się: *Morawa*, *Waga* z *Orawą* i *Nitrą*, *Hron*, *Ipola*, *Cisa*, *Temesz*, *Nera* i *Czerna* koło Orsowy z lewego; *Litawa*, tworząca granicę od Rakuz dolnych, *Raba* (ze Styryi płynąca), *Sarwica* i *Drawa* z prawego brzegu. *Cisa* jest najrybniejszą z rzek europejskich. Do niej uchodzą: *Sajo* czyli *Słona* z *Hernadem* i *Bodrog* z prawej, a *Wisz* (*Wiso*) i *Samosz* z *Krasną*, *Körös*, *Marusza* i *Bega* z lewej strony. Dunaj i *Cisa*, *Raba* i *Drawa*, *Marusza*, *Temesz* i *Bega* są spławne. Z tych rzek największe handlowi usługi oddaje Dunaj. Po nim krążą parostatki.

Węgry mają dwa wielkie jeziora: Błotne i Muteńskie. Żaden kraj w monarchii nie posiada tyle kanałów co Węgry. Jedne z nich służą do osuszania tamtejszych moczarów, inne ułatwiają przewóz zboża, bydła, drzewa i t. p. Z pomiędzy tych kanałów uwagi godniejsze: kanał Sarwicy, kanał Albrechta, kanał Franciszka w Baczce, łączący na południu Dunaj z *Cisą* i kanał Begi, którym sprowadzają do Dunaju różne płody z Banatu ¹⁾.

Klimat na Węgrzech jest wogóle zdrowy i łagodny. Największe i częstokroć nieznośne upały panują latem na południu. W okolicach bagnistych jest powietrze wilgotne i niezdrowe. Węgry obfitują w płody wszelkiego rodzaju. Dostarczają wszelkich gatunków zboża, kukurudzy, tytoniu, wybornych jarzyn i owoców strączkowych. Zboża zbierają więcej, niż go kraj potrzebuje.

¹⁾ Południowa część Węgier między *Cisą*, *Maruszą* a Dunajem, zowie się Banatem.

Najpiękniejsza pszenica rodzi się nad Maruszą w żyznych okolicach miast: Arađu i Miskolcza. Żyto najlepsze sieją w okolicach północnych. Najcelniejszą kukurydzę zbierają na wschodzie i południu. W wielu miejscowościach uprawiają także troskliwie rzepak i buraki. Najwięcej konopi sieją na południu. Najlepszy tytoń zbierają w okolicy miasta Szopronia (Oedenburga), Komarna i t. d. Sławne są też i rozległe winnice węgierskie, całkowite lasy śliwkowe i kasztanowe. Wysoko cenioném i poszukiwaném jest wino z Hegyallyi; najlepsze jednak z tokajskich wzgórz koło miasta Tokaju. Dobre i smaczne gruszki hodują koło Szopronia. W północnej połaci kraju południowe stoki Karpat i Tatr pokryte są lasami dębowymi i szpilkowymi, zaopatrującymi budulcem i paliwem całą prawie nizinę naddunajską i nadcisańską, w której, im dalej oddalamy się od rzék, panuje tak wielki brak drzewa, że mieszkańcy jój palą słomą, gnojem, szuwarem i trzcinań stawową.

Rozległe bujne łąki i pasznicze pastwiska popierają nadzwyczajnie chów koni i bydła, będącego na Węgrzech nader ważnym przedmiotem handlu. Dobrą rasę koni dostarcza przedewszystkiém Banat. Trzodę chlewną w wielkiej mnogości hodują w lesie Bakońskim, w okolicach bagnistych i lasach dębowych nad Drawą i Dunajem. Z dzikich zwierząt napotyka się niedźwiedzie, rysie, wilki, odyńce i wydry. Niezliczone mnóstwo gęsi i kaczek hodują nad Cisą i Samoszem. Lasy dostarczają niemało ptactwa dzikiego. Na moczarach i jeziorach gnieździ się przeróżne ptactwo wodne i błotne. Nakoniec w rzékach i jeziorach żyją liczne gatunki ryb, raki i żółwie.

I pijawki pojawiają się tam miejscami po mokrzawach, albo pielęgnują je w stawach.

Węgry, zwłaszcza górne, są nadzwyczajnie bogate w płody górnicze, a mianowicie: w złoto, srebro, miedź, żelazo, kryształ górski i opale, sól warzonkę i kamienną (w Marmaroszy), sól glauberską i węgiel kamienny nad Orawą, koło Peczuhu i w okolicy Hanzagu. Złoty piasek znajduje się w Maruszy i Köröszy.

Przemysł rękodzielniczy i fabryczny jeszcze słabo rozwinięty. Jego siedzibą jest przeważnie zachodnia i północna część kraju. Wszelakoż handel tak w kraju samym, jak i z ościennymi prowincjami bardzo znaczny. Do jego rozwoju przyczyniły się znakomicie dobre bite gościńce, ulepszona żegluga na rzekach spławnych, kanały sztuczne i koleje żelazne, przecinające Węgry w różnych kierunkach. Stąd wywożą głównie: zboże, mąkę, wino i wódkę — śliwovicę, śliwki suszone, kasztany i orzechy włoskie, woły i owce, trzodę chlewną i słoninę, bryndzę i wełnę, wyprawione skóry i żelazo, a sprowadzają z krajów sąsiednich towary kolonialne i różne wyroby przemysłu.

Ludność węgierską stanowią nasamprzód: Madziarzy, zamieszkujący głównie okolice nadcisańskie koło miasta Debreczyna i obszerną przestrzeń ziemi między Dunajem a Cisą, następnie Słowianie t. j. Słowacy i Rusini na południowych stokach Karpat w północno - wschodniej stronie kraju osiedleni, na koniec Serbowie, Rumuni i Niemcy ¹⁾, Żydzi i Cyga-

¹⁾ Po całym obszarze kraju są rozprószone osady rumuńskie; jednak najwięcej Rumunów mieszka w południowo-wschodniej części Banatu. Tu także są i Słowianie. Najgęstsze osady niemieckie napotykamy w Rudawach i na Spiżu. Żydów najwięcej na północy między Słowianami.

nie. Ci ostatni mają stałe siedziby i trudnią się kowalstwem, drobnym handlem i muzyką.

Węgrzy są narodem walecznym, wytrwałym i do ziemi ojczystej nader przywiązanym. Mają własny język i piśmiennictwo. Religia u nich panująca rzymsko-katolicka, lecz są między nimi i inne wyznania.

Buda-Peszt, największe, najbogatsze i najpiękniejsze na Węgrzech miasto, jest stolicą kraju, rezydencją króla i siedzibą najwyższych władz rządowych dla całego królestwa węgierskiego. Buda stoi na prawym, a Peszt na lewym brzegu Dunaju. Oba te miasta, połączone wspaniałym mostem łańcuchowym, stanowią dziś razem jedną gminę miejską. Buda jest fortecą i leży na górze, Peszt zaś w równinie. Wzgórza na około Budy są pokryte winnicami. Peszt ma okazałe domy, piękne place i ulice, tudzież obszerne wybrzeża czyli bulwary koło Dunaju. Z kościołów najwspanialszy św. Leopolda. W Budzie znakomitsze budowle: zamek królewski i pałace panów węgierskich.

Buda-Peszt jako stolica kraju jest zarazem i ogniskiem oświaty, przemysłu, rękodzieł i handlu. Z zakładów naukowych najważniejsze: politechnika (w Budzie), uniwersytet i królewska akademія (w Peszcie), a z fabryk wymienienia godne: fabryki wyrobów żelaznych, jedwabnych i sukiennych; fabryki mydła i świec, tytoniu i cygar, młyny parowe i t. d. Buda-Peszt ma 4 doroczne jarmarki, na które nawet kupcy zagraniczni zjeżdżają. Stąd prowadzą koleje do wszystkich ważniejszych miast w kraju położonych.

Powyżej Buda-Pesztu na lewym brzegu Dunaju lub w pobliżu tej rzeki: *Gödöllő* (Gedelów), z królewskim pałacem i ogrodem. *Waców* (Waizen) na skrzyżowaniu Dunaju ku

południowi w okolicy obfitującej w wino. *Strigonia* (Gran) naprzeciw ujścia Hronu do Dunaju, jest siedzibą prymasa węgierskiego. Tu urodził się św. Szczepan, król węgierski. *Strigonia* połączoną jest mostem z wsią Parkanami, gdzie r. 1683 Jan Sobieski, król polski, pobił Turków, uciekających z pod Wiednia. *Komarno* (Komorn), na wyspie Schütt tuż przy ujściu Wagi do Dunaju jest twierdzą. Mieszkańcy zajmują się uprawą zboża, wina i handlem. *Brzetysława* (Pressburg), jedno z najpiękniejszych miast węgierskich, posiada wspaniałą kościół św. Marcina, gdzie się niegdyś odbywały koronacje królów węgierskich. W okolicy naokoło kwitnie uprawa wina. *Baja* nad Dunajem w Baczce na południu, prowadzi wielki handel zbożem i miewa walne na bydło jarmarki.

Po prawej stronie Dunaju lub nad dopływami tej rzeki: *Raba* nad ujściem Raby do Dunaju, ma kościół starożytny, w którym się znajduje głowa świętego Władysława. *Moszoń* (Wieselburg), jedna z największych targowic węgierskich na zboże. W okolicy znaczny chów koni i owiec. *Rust* nad jeziorem Muteńskim, z winnicami słynnymi i ogrodami owocowymi. *Szoproń* (Oedenburg) w żyznej i w wino obfitującej okolicy. W pobliżu kopalnie węgla. *Papa* wyrabia sukno, naczynia fajansowe i fajki. *Wesprym* nad jeziorem Błotnym; od tego miasta rozpoczynają się bory lasu Bakońskiego. Na zachód od Wesprymu leży wieś *Szumla* z winnicami. *Cyrzcz* wśród lasu Bakońskiego słynie wyrobami drewnianymi; *Białogród* (Stuhlweissenburg) nad Sarwicą, od r. 1040 do r. 1527 miejsce koronacji i grobów królewskich. Okolice bogate w zboże i wino. *Peczuh* czyli *Pięć-kościół* (Fünfkirchen), jedno z najstarszych miast węgierskich, — uprawia wino, owoce i tytoń. W pobliżu kopalnie węgla kamiennego. W dorzeczu Mury: *Wielka-Kanisza* w okolicy bagnistej, główna na południu targowica na trzodę chlewną i zboże.

Nad górnymi dopływami Dunaju od lewego brzegu: *Tyrnawa* (Tyrnau), w dorzeczu Wagi, dla wielu kościołów małym Rzymem zwana, — wyrabia nie tylko sukno i płótno, lecz prowadzi także handel wełną i winem. *Piszczany* (Pisch-tian) z gorącymi siarczanymi kąpielami błotnymi. *Trenczyn* (Trentschin) na lewym brzegu Wagi ma zamek starożytny. W pobliżu *Cieplice trenczyńskie* z siarczanymi źródłami i zakładem kąpielowym. *Swaty-Mikulasz* (Szent-Miklòs) nad górną Wagą, główne miasto na Liptowie. *Bocza* z kopalnią miedzi, uprawia wiele lnu. W okolicy wieś Wychodna, gdzie wyrabiają bryndzę. Nad Nitrawą: *Nitra* (Neutra) była w IX. wieku siedzibą udzielnego księcia słowiańskiego, zawisłego od księcia wielkomorawskiego. W północnej stronie miasta wznosi się góra Sobor, pokryta winnicami.

W dorzeczu Hronu: *Szczawnica-Węgierska* (Schemnitz), najślynniejsze i największe górnicze miasto na Węgrzech, posiada akademię górnictwa i leśnictwa i bogate kopalnie złota i srebra. Tu wyrabiają fajki, tak zwane szemnickie. *Kremnica* (Kremnitz) z obfitymi kopalniami złota i srebra i z mennicą królewską w której biją monetę złotą i srebrną. *Bystrzyca* nad ujściem Bystrzycy do Hronu; w pobliżu na północ *Pańska-dolina* (Herrengrund) i *Stare-góry* (Altgebirge) z kopalniami miedzi. Nad Popradem: *Kezmark*, prowadzi handel winem i płótnem; uprawia także wiele lnu i owoców. *Lubowla* (Lublau) ma mineralne wody kwaśne i kąpiele. To miasto było niegdyś siedzibą starostów polskich na Spiżu ¹⁾. Do Lubowli schronił się marszałek wielki koronny Jęrzy Lubomirski przed Szwedami (r. 1655); do niej Opat Pepliński wywiózł klejnoty koronne i w niej wreszcie zatrzymał się Jan Kazimierz w powrocie ze Szląska do Polski.

Szmeks (Szczawy-Sławkowskie) z wodami kwaśnymi i kąpielami zimnymi; tu odpoczywają turyści po odbytej podróży w Tatrach. *Podoliniec* (Pudlein) z szkołami pijarskimi, słynie uprawą konopi. *Nowa wieś* (Iglò) nad Hernadem z kopalniami miedzi, żelaza i kuźnicami. Idąc za biegiem Hernadu mamy *Krompach* z kopalniami żelaza i miedzi. Nad górą Cisa, mianowicie nad jej dopływami z prawego brzegu: *Bardków* (Bartfeld) nad Toplą, ma silne szczawy żelaziste i zakład kąpielowy, papiernię i kuźnice żelaza. Prowadzi także handel winem. *Lewocza* (Leutschau), najgłówniejsze miasto na Spiżu; tu mamy miodosytnie i tu także wyrabiają płótno, adamaszek i bryndzę. *Preszów* (Eperies) prowadzi handel lnem, płótnem, wełną, bydłem i zbożem. *Smolnik* (Schmölnitz) i *Gnilec* (Göllnitz) z kopalniami miedzi i żelaza. Gnileckie żelazo uchodzi na Węgrzech za najlepsze. *Rożnawa* nad Słoną (Rosenau) z bogatymi kopalniami rudy żelaznej. *Koszyce* nad Hernadem, gdzie na zjeździe panów polskich r. 1374 zapewnił sobie król Ludwik węgierski panowanie w Polsce dla jednej z swych córek. *Miskolcz* albo *Miskowce* w pobliżu rzeki Słonej w okolicy żyznej, wydającej najlepszą pszenicę węgierską, wino i melony. *Tokaj* przy

¹⁾ Nad Popradem i w dorzeczu Hernadu leży hrabstwo spiskie, które należało niegdyś do Białochrobacy; Bolesław Chrobry posiadał je także. Bolesław Krzywousty dał Spiż jako wiano swęj najstarszęj córce Judycie, wydanęj r. 1113 za króla Stefana II. węgierskiego, syna Kolomana, i od tego czasu został ten kraj przy Węgrach. Za Wł. Jagielly wrócił wprawdzie Spiż do Polski, ale po jej pierwszym rozbiórce dostał się znowu w posiadanie Węgrów.

ujściu Bodroga do Cisy, słynie z najlepszego wina węgierskiego z winnic, pokrywających pobliskie wzgórze. *Munkacz* nad Latorcą, wyrabia grube sukno, kozuchy i saletrę. W pobliżu kopią żelazo, alun i kryształy górskie, czyli tak zwane węgierskie dyamenty.

Między Dunajem a Cisą: *Jagier* (Erlau) u stóp podnóża góry Matry z winnicami wydającemi wino czerwone. *Kecz-kemet* wśród puszczy keczkemeckiej, na której wypasują nader wiele bydła i uprawiają wino i tytoń. *Zombor* nad kanałem Franciszka; mieszkańcy zajmują się pielęgnowaniem jedwabników, handlem zboża i bydła. Po lewej stronie Cisy i nad jej dopływami: *Schot* (Marmaros-Sziget); w pobliżu obfite kopalnie soli w Marmaroszy. *Nagy-Banya* (Wielka-Bania) i *Fölsö-Banya* z kopalniami złota, srebra, miedzi i ołowiu. *Debreczyn* w rozległej równinie, tak zwaną debreczyńską, obfitującą w zboże, tytoń i melony, słynie wyrobem fajek glinianych, walnymi jarmarkami na bydło, konie i trzodę chlewną. *Körös-Banya* u źródeł Białej-Köröszy z kopalniami złota. *Wielki-Waradyn* (Grosswardein) nad Bystrą-Körösą u podnóża gór siedmiogrodzkich, miasto handlowe; w jego okolicy nader żywniej uprawiają wiele wina i zboża. *Stary i Nowy Arad*, rzeką Maruszą rozdzielone. *Nowy Arad* na lewym brzegu rzeki jest silną warownią. *Vilagos*; tu r. 1849 armia węgierska złożyła broń. *Segedyn* przy ujściu Maruszy do Cisy, po Buda-Peszcie najludniejsze na Węgrzech miasto i nadzwyczajnie handlem ożywione.

Temeszwar między Maruszą a Temeszą nad kanałem Begi w nizinie bagnistej i niezdrowej, jest miastem przemysłowym i handlowym. *Orawica* w dorzeczu Nery ma kopalnie złota, srebra, miedzi, żelaza i węgla kamiennego. *Panczowa* nad Temeszą; mieszkańcy zajmują się jedwabnictwem. *Mehadia* z ciepłymi kąpielami. *Orsowa*, warowne miasto nad Dunajem, leży naprzeciw Nowej-Orsowy serbskiej.

2. WIELKIE KSIĘSTWO SIEDMIOGRODZKIE.

(54.948 Km. □, 2,115.000 mieszk.).

Na wschód od Węgier legła wielka czworoboczna wyżyna, naokoło pasmami gór karpaccich otoczona. Jest to Siedmiogród! W nim płyną ważniejsze

rzeki: *Marosza* z *Kokölä* i *Złotym-Potokiem* (*Ara-nyos*), *Samosz*, *Aluta* i graniczna *Złota-Bystrzyca*. Źródeł mineralnych jest tam bardzo wiele. Klimat wszędzie zdrowy, w zimie częstokroć mroźny. Lato bywa zwykle gorące, jesień długa i ciepła.

Siedmiogród jest krainą lesistą. W nizinach — zwłaszcza nad rzekami — ziemia jest bardzo urodzajna, wydająca kukurudzę i pszenicę. Owies, len i konopie rodzą się prawie wszędzie. Wino najlepsze udaje się nad *Maruszą* i *Kokölä*, a owoców najwięcej pielęgnują w okolicach m. *Sybina*. W tym kraju hodują mieszkańcy wiele koni i to rasy najlepszej, także wiele bydła rogatego, owiec, trzody chlewniej i gęsi.

Z wszystkich krajów naszej monarchii wydaje Siedmiogród najwięcej złota, mniej już srebra i miedzi, ołowiu, rtęci i żelaza. Są tam także jeszcze i ogromne pokłady soli i węgla kamiennego. Przemysł rękodzielniczy i fabryczny mało jeszcze rozwinięty.

Mieszkańcy Siedmiogrodu różnej są narodowości; mieszkają tam bowiem Rumuni, Węgrzy czyli *Szeklerzy*, Bułgarzy, Niemcy, Słowacy, Żydzi i Cyganie. Religię wyznają rzymsko- i grecko-katolicką, albo protestancką.

Sybin (*Hermannstadt*) nad *Olta*, do *Aluty* wpadającą, niegdyś stolica kraju. Jestto najpiękniejsze miasto siedmiogrodzkie. Tu mieszka arcybiskup szymatycki.

Braszów (*Kronstadt* albo *Kruhnen*), w dorzeczu *Aluty* — najludniejsze, największe i najhandlowniejsze a po *Sybinie* najpiękniejsze w Siedmiogrodzie miasto, z kuźnicami żelaza i miedzi, fabrykami sukna i płótna, papierami i garbarniami.

Białogród (Karlsburg) nad Maruszą, silna warownia, w okolicy znaczna uprawa wina. Powyżej *Białogrodu* leży *Strassburg* z winnicami; *Morycki-Nowytarg* (Maros-Vasarhely) nad górną Maruszą jest stolicą Szeklerów. Mieszkańcy uprawiają wino, owoce i tytoń. *Wielka-Złotna* (Abrud-Banya czyli Gross-Schlatten), *Mała-Złotna* (Klein-Schlatten), *Wereszpótok* (Vöröspatak) wieś z wielkimi kopalniami złota i srebra. *Torda* (Thorenburg) nad Złotym-Potokiem w dolinie, otoczonej wzgórzami, obfitującymi w winnice, ma kopalnie soli. *Kolosz* czyli *Koloszwar* (Klausenburg) nad Samoszem; tu urodził się r. 1440 Maciej Korwin, król węgierski. W pobliżu kopalnie soli. *Bystrzyca* nad Bystrzycą, prowadzi handel z Bukowiną i Galicyą.

3. WYBRZEŻE WĘGIERSKIE.

(19·57 Km. □, 17,880 mieszk.).

Wybrzeże węgierskie obejmuje wolne miasto *Rjekkę* (Fiume) z małym skrawkiem ziemi nad burzliwą zatoką morlacką (Quarnero). ¹⁾

Rjeka jest miastem handlowym i portowym, z warsztatami okrętów i składem towarów, przeznaczonych do wywozu za morze.

4. KRÓLESTWO HORWACYI I SŁAWONII.

(41.896 Km. □, 1.846,150 mieszk.).

Sławonia rozciąga się pomiędzy Drawą a Sawą, Horwacya zaś po obu brzegach Sawy aż do morza adriatyckiego i Dalmacyi. W skład ich wchodzi teraz

¹⁾ Wybrzeże węg. liczy 4 miejscowości, mianowicie *Rjekkę* i trzy wsie. *Marya-Teresa*, cesarzowa, ustanowiła Wybrzeże i do Węgier przyłączyła. Później złączono je z Horwacyą, lecz w r. 1868 wróciło znowu do Korony węgierskiej.

i większa część sławnego Pogranicza wojskowego, leżącego na południowej granicy monarchii. W Sławonii i Horwacyi rozpościerają się niskie odrośla Alp *wapiennych, południowych*. Z rzek ważniejsze płyną tam: *Sawa, Drawa i Dunaj*. Ostatnie dwie rzeki tworzą granicę od Węgier. Te kraje mają klimat ciepły, w okolicach bagnistych wzdłuż Drawy niezdrowy. Na wyżynach Krasu w Horwacyi dmie wiatr „Bora.“ Horwacya i Sławonia są przeważnie krajami żyznymi; najurodzajniejsze jednak są role w tak zwaney ziemi syrmiejskiej koło m. Mitrowic¹⁾. Sławonia wydaje najwięcej pszenicy, a Horwacya kukurudzy. Wogóle rodzą się tam wszystkie gatunki zboża, rośliny okopowe, strączkowe, olejne i handlowe. Niebrak tam również i wina, drzew oliwkowych, morwowych i kasztanów włoskich, tudzież dobrych owoców, jak jabłek, gruszek, a przedewszystkiem śliwek tak wielki dostatek w Sławonii, że z nich wyrabiają krajowcy śliwownicę, albo je suszą i wywożą na sprzedaż do obcych krajów. W Horwacyi hodują najwięcej owiec i drobiu, w Sławonii koni i trzody chlewniej, do karmienia której wielkie tamtejsze lasy dostarczają podostatkiem żołądź. Stawy i bagna obfitują w pijawki. Z kopalin zasługują na wzmiankę: siarka doskonała, miedź, ołów, cynk, nieco złota i rudy żelaznej, węgle kamienne i marmur. Przemysł fabryczny nietylko w Horwacyi, ale i w Sławonii na bardzo niskim stoi jeszcze stopniu, a handel tak tu, jak i tam ogranicza się głównie na wywozie płodów krajowych. Mieszkańcy są pochodzenia słowiańskiego,

¹⁾ Syrmium czyli Syrmia była niegdyś stolicą księstwa syrmiejskiego, dziś w gruzach.

a religii po większej części rzymsko-katolickiej. Obyczaje ich pełne prostoty.

W Horwacyi **Zagrzeb** (Agram), w okolicy powabnej nad Sawą jest stolicą kraju i siedzibą bana, czyli namiestnika sławońsko-horwackiego. Posiada zamek arcybiskupa, południowo-słowiańską akademię umiejętności, uniwersytet w r. 1874 założony i kilka fabryk. Handel prowadzi zbożem, tytoniem i potażem.

Krapina nad Krapiną, wpadającą do Sawy, z ciepłymi zdrojami mineralnymi. *Belovar* z uprawą wina i jedwabiu. *Warasdyn* (Warasdin) nad Drawą, w okolicy obfitującej w winnice, ma fabryki tytoniu i jedwabiu.

Toplice mają słynne kąpiele siarczane. *Sysak* (Sissek) przy ujściu Kulpy do Sawy, buduje parostatki. Tu kończy się żegluga parowa po Sawie. Na wybrzeżu horwackim nad morzem wznosi się handlowe miasto *Bakr* (Buccari) z przystanią; uprawia wino.

W Sławonii: **Osiek** (Essek) nad Drawą, w okolicy bagnistej, silna twierdza i główne miasto w tym kraju. *Požega* nad Orliawą; w okolicy kwitnie jedwabnictwo, uprawa wina i tytoniu.

W Pograniczu horwacko-sławońskim: **Piotrowaradyn** na prawym brzegu Dunaju, jest silną twierdzą. Tu r. 1716 książę Eugeniusz walczył z Turkami. W okolicy uprawiają wino.

Karłowice nad Dunajem wznoszą się wśród winnic. Tutaj stanął pokój (1699 r.) z Turkami, którzy zwrócili Polsce zabrane Kamieniec i Podole, a Austrii odstąpili Węgry. *Zemuń* twierdza nad ujściem Sawy do Dunaju, miasto nader ważne dla handlu austriackiego, przewozowego tak wodą, jak lądem. *Seń* (Zeng) i *Karlopago*; te dwa miasta leżą nad morzem adryatyckim i mają przystanie.

Uwaga: Kraje korony węgierskiej, stanowiące drugą połowę monarchii austriackiej, Zalitawią nazwaną, mają swoich ministrów z siedzibą w Peszcie i osobną reprezentacją w sejmie węgierskim i w izbie ma-

gnatów. Tak Przedlitawia jak Zalitawia stanowią jeden związek państwowy, który reprezentują znowu delegaci z wiedeńskiej Rady państwa i izby panów, tudzież delegaci sejmu węgierskiego i z węgierskiej izby magnatów. Razem ci delegaci stanowią delegację państwową. Césarz stoi na czele organizmu państwa i zatwierdza prawa uchwalane przez reprezentacje sejmów krajowych i reprezentacje państwa. Zatwierdzone prawa w imieniu Césarza wprowadzają rządy w życie i wykonują je. Austriacko-węgierska monarchia jest więc państwem konstytucyjnym.

Obszar całego państwa tego wynosi przeszło 624.000 km. \square , a mieszkańców liczy 36,000.000, między którymi mamy: 16,446.000 Słowian, 9,180.000 Niemców i 5.506,000 Madziarów. Resztę zaś ludności stanowią Rumuni, Włosi, Bułgarowie, Ormianie, Cyganie i Żydzi.

Monarchia austriacko-węgierska graniczy obecnie z Niemcami (przez Bawaryę, Saksonię i Szląsk pruski), z Rosyą (przez Polskę kongresową, Podole i Besarabie), z Rumunią, Serbią i częścią Turcyi europejskiej, Czarnogórą i morzem adryatyckim, z Włochami, Szwajcaryą i małym księstwem Lichtensteinu, przytykającym do ziemi przedarulańskiej.

Związek i dziejowy wzrost monarchii austriacko-węgierskiej.

W dzisiejszych Rakuzach nad Anizą mieszkali Rakotowie, ludy germańskie, których nazwę pierwotną zmieniono później na Rokoszan, Rakuszan, Raguzan, a stąd powstała nazwa ich ziemi: Raguzy, Rakuzy, kraj rakuski. W czasie wędrówek ludów

na kraje rzymskie w IV wieku, plemiona słowiańskie zajęły w posiadłość miejsca przez Germanów opuszczone. Tak się stało i z krajem Rakotów; ogołocony bowiem z mieszkańców swych, został zajęty przez sąsiednich Słowian, którzy i nadal zatrzymali po przodkach tej ziemi nazwę Rakuszan, Raguzan, chociaż się sami nazywali Windami albo Wenedami. Założyli oni prawdopodobnie dzisiejszy Wiedeń. Césarze niemieccy na granicy wschodniej od Słowian, zakładali starostwa niemieckie do czuwania nad Słowianami dla zabezpieczenia się przeciw nim i Węgom. Takimi to starostwami były: Bawarya, Karyntya, Kraina i zawojowana część kraju rakuskiego. Na pograniczu więc Słowian założyli Niemcy w ziemi rakuskiej starostwo czyli *margrabstwo wschodnie*, a nazwane wschodniem dla tego, że leżało od césarstwa niemieckiego ku wschodowi, gdzie byli Słowianie. Margrabiowie tej marchii wschodniej nazywali się starostami wschodnimi. Od r. 982 byli w niej margrabiami Babenbergowie. Gdy ta marchia wschodnia t. j. rakuska powiększyła granice swoje, nazwano ją Osterreich, później Ostenreich, Oesterreich, a po łacinie Austria. Aż do césarza Fryderyka Barbarosy czyli Rudobrodego w XII wieku, podlegali margrabiowie rakuscy książętom bawarskim, ale Barbarosa chcąc osłabić potęgę Bawaryi, podniósł rakuskie margrabstwo wschodnie do księstwa (1156 r.), a margrabiowie odtąd zostali książętami udzielnymi. Około téjto marchii wschodniej, podniesionej do samoistności i godności książęcej, poczęły się kupić kraje postronne, jak Styrya, Karyntya, Kraina, Gorycya, Istrya, Tyrol i t. p. Po wygaśnięciu Babenbergów (1246 r.) z księciem Fryderykiem Walecznym z linii męskiej,

przeszło dziedzictwo tych książąt na Ottokara II, króla czeskiego. Ale gdy Rudolf habsburski został cesarzem niemieckim, zażądał nietylko złożenia hołdu od Ottokara, ale i zwrotu krajów jak i Rakuz, Karyntyi, Styryi i t. d. Wskutek tego przyszło do bitwy stanowczej na polach morawskich w r. 1278, w której padł Ottokar. Za przyzwoleniem książąt niemieckich, przeszły Rakuzy w posiadanie rodziny Rudolfa I. i stały się związkiem dzisiejszej monarchii. Cesarz zaś Fryderyk III. nadał im tytuł arcyksięstwa i sam pisał się arcyksięciem rakuskim czyli austryackim. Cesarze austriacy i cała ich dostojna rodzina z Habsburgów tytułują się jeszcze dziś panującymi z domu rakuskiego, od dawniej ziemi rakuskiej.

Styrya połączyła się z Austryą w r. 1186; Karyntya z Krainą przeszła w dom Habsburgów po śmierci ostatniego z hrabiów Tyrolu r. 1335. Tyrol należy do Habsburgów od r. 1363. Tryest poddał się Austrii dobrowolnie r. 1382, a Gorycya połączyła się z nią w r. 1500. Istrya zaś należy do niej od r. 1797. Władysław Jagiellończyk, król czeski i węgierski, miał córkę Annę, która się wydała za Ferdynanda arcyks. rakuskiego, brata niemieckiego cesarza Karola V. Gdy Karol V. złożył koronę i wstąpił do klasztoru, brat jego Ferdynand został cesarzem niemieckim, a po bracie Anny, Ludwiku II, królu węgierskim, pod Mohaczem w bitwie przeciw Turkom poległym, odziedziczył Czechy z Morawią i Szląskiem, tudzież Węgry, któreto kraje odtąd pozostały przy Austrii. Siedmiogród od r. 1689 uznawał zwierzchnictwo Austrii, a od r. 1713 został do korony węgierskiej przyłączony. Horwacya i Sławo-

nia są to części dawnego królestwa horwackiego, które około r. 1100 z Węgrami połączone zostało. Galicya przypadła Austrii w r. 1772, Bukowina r. 1777, Istrya w r. 1797, a Dalmacya została przyłączoną do niej w r. 1797, lecz już w r. 1805 odebrał ją Napoleon I. Wszelakoż w r. 1815 wróciła znowu Dalmacya do Austrii. Księstwo salzburskie w r. 1805, a Wielkie księstwo krakowskie w r. 1846 przyłączonóm zostało do Austrii.

Césarz Karol VI. był ostatnim męskim potomkiem z domu Habsburgów. Aby Habsburgów dziedzictwo w Austrii i po śmierci jego mogło pozostać, ustanowił on sankcyę pragmatyczną w roku 1713, która została przez inne mocarstwa europejskie zatwierdzona i w roku 1720 w życie wprowadzoną. Miała ona na celu zapewnić następstwo tronu po tym cesarzu linii żeńskiej. Wskutek téż tego Marya Teresa po zgonie Karola VI. jako jego córka na tron austriacki wstąpiła. Z tą arcyksiężniczką ożenił się książę Lotaryński Franciszek i został przeto césarzem niemieckim pod imieniem Franciszka I. Otóż od niego rozpoczyna się dynastia austriacka habsbursko-lotaryńska. Césarz Franciszek II. wyniósł kraje z Austryą połączone, w 1804 do godności césarskiej, a w r. 1806 złożył koronę césarstwa niemieckiego. Po śmierci jego jako pierwszego césarza austriackiego wstąpił na tron syn jego Ferdynand I. w r. 1831, który już w r. 1848 zrzekł się korony césarskiej na rzecz arcyksięcia Franciszka Józefa, syna brata swego, arcyksięcia Karola i Zofii. Odtąd więc Franciszek Józef I. jest césarzem monarchii austriacko-węgierskiej, który ludom swojemu berłu dodległym, użyczył wolności.

DODATEK.

BOŚNIA I HERCEGOWINA.

(54.000 Km. □, 1.250,000 mieszk.).

Te dwa kraje, będące częścią Turcyi europejskiej, w lipcu 1878 r. zajęła Austria w posiadanie za zezwoleniem kongresu berlińskiego. Bośnia i Hercegowina spiętrzone są odnóżami Alp dynarskich. Główną rzeką Bośni jest Sawa, płynąca północną granicą kraju i Bosna do niej wpadająca, a w Hercegowinie Narenta, wpadająca do Adryatyku i Dryna, uchodząca do Sawy. Klimat w obu krajach jest zdrowy, w nizinach łagodny. Grunta w niewielkiej tylko części uprawne, dostarczają wszelkiego rodzaju zboża, kukurudzy, jarzyn, owoców i wina. Hodują tu głównie owce, trzodę chlewną i wyborny drób. Broń wszelkiego rodzaju, wyroby skórzanе i wełniane są ważniejszymi artykułami przemysłowości. Handel pozostaje w ręku Greków i Ormian. Mieszkańcami są Słowianie i Mahometanie. Piérwsi wyznają religię rzymsko-katolicką, albo grecko-wschodnią, a drudzy są wyznania mahometańskiego.

W Bośni **Bosna** (Bosna-Seraj) u źródeł Bosny, otoczona wieńcem lesistych wzgórz, jest głównym krajem miastem. Ma fabryki broni, nożów, żelaza i naczyń miedzianych. Słynie wyrobami złotniczymi. Inne mniej ważne miasta są jeszcze tutaj: *Trawniki*, *Maglaj* (Wraduk), *Zwornik*, *Bihacz* i *Banialuka*, twierdza.

W Hercegowinie: **Mostar** nad Narentą, główne tego kraju miasto, jest siedzibą metropolity. Kwitnie przemysłem wyrobów żelaznych, jedwabnictwem, uprawą wina i tytoniu. *Trebinia* jest miastem warowném.

R O S Y A.

4.992,236 Km. □; 70,140,000 mieszk.)

Rosya zajmuje wschodnią część Europy. Przez zajęcie w posiadanie krajów polskich (1772, 1793⁴ 1795 r.) Litwy, Inflant, Wołynia, Podola i Ukrainy doszła Rosya do takiej potęgi, że jest dzisiaj największém państwem europejskiém. Od Azji oddzielają ją góry uralskie i góry kaukaskie. Rosya bez polskich krajów jest ogromną płaszczyzną; na północy ma moczary, śniegi i stepy jałowe, środek pokrywają ogromne lasy drzew lipowych i żyzne pola, a na południu od ujścia Dunaju przy morzu czarném aż do Uralu ciągną się nieprzejrzone okiem stepy czyli puszcze bez drzew, wysoką trawą zarosłe. Największe z jezior są: *Ładoga*, *Onęga*, *Ilmen*⁵ i *Sajma*. Ważniejsze z rzek płyną tutaj: *Newa*, odprowadzająca wody Ładogi i *Dźwina* północna; *Wołga* najrybniejsza i największa rzeka w naszej części świata. *Don* i polskie rzeki: *Dniepr*, *Boh*, *Dniestr*, *Wisła*, *Niemen* i *Dźwina* zachodnia. Klimat jest w różnych częściach kraju bardzo rozmaity; na

północy nader ostry i mroźny; w środku umiarkowany, na południu łagodny, gdzie rosną melony, wino, figi i inne delikatne owoce. Tylko na stepach piaszczystych koło ujścia Donu i Wołgi panują w lecie tak niezmierne upały, że skwar słoneczny wypala rośliny na popiół, a zima znowu surowa i straszna z przyczyny śnieżnych zawiei. Rosya bogatą jest w rozliczne płody: drzewo, zboże, konopie i len, chmiel i tytoń, miód, sławne konie ukraińskie ze stepów, woły podolskie, owce krymskie, niedźwiedzie, wilki, rysie, renifery, gronostaje, sobole, lisy, dropie i t. p. Dyamenty, szmaragdy, złoto, srebro, platynę, ołów i żelazo kopią w górach uralskich. Rosya jest także bogatą i w sól kamienną. Handel prowadzi głównie zbożem, drzewem, wołami, końmi, juchtami i skórami, barankami i futrami, tytoniem, kawiozem, dziegciem, smołą, mazią i t. p. Przemysł ciągle wzrasta.

Głównym narodem, zamieszkującym Rosyę europejską, są Rosyanie. Oprócz nich mieszkają jeszcze w jej krajach i inne ludy, różniące się między sobą językiem, obyczajami i sposobem życia. Rosyanie wyznają religię prawosławną. Rząd w Rosyi jest monarchiczny — nieograniczony. Cała Rosya podzielona jest na gubernie.

Petersburg leży w dzierzawach rosyjskich nadbałtyckich, przy ujściu rzeki Newy, — jest stolicą całego państwa i rezydencją cara.

Kronstadt na małej wyspie zatoki fińskiej, — jest portem wojennym. *Ryga*, miasto starożytne, prowadzi handel morski. *Archangielsk* przy ujściu Dźwiny północnej do morza białego — port — prowadzi handel zbożem. *Moskwa*, prastara stolica państwa rosyjskiego, odznacza się przemysłem. *Katuga* z fabrykami żaglowego płótna. *Tula* wyrabia broń, tabakerki srebrne i samowary. *Niżny-Nowogród*, gdzie się od-

bywają największe rosyjskie jarmarki, na które zjeżdżają nawet kupcy azyatyccy. *Kazań*, miasto przez Tatarów osiadłe. *Astrachan* nad Wołgą, trudni się połowem ryb, budową statków i handlem. *Sebastopol* na półwyspie krymskim, port wojenny. *Charków* prowadzi rozległy handel. *Odessa* nad morzem czarném, leży w bezwodnej i bezleśnej okolicy. Jest miastem portowém. *Kiszeniew*, w Bessarabii główne miasto. *Chocim*, pamiętne zgonem Chodkiewicza w r. 1621 i bitwą Polaków z Turkami r. 1677.

Zachodnie gubernie rosyjskie stanowią dawne kraje polskie:

a) I n f l a n t y.

Na prawém porzeczu Dźwiny zachodniej i po lewym brzegu rzeki Pedycy aż ku miastu Połockowi, rozciąga się niewielki, równy, płaski i leśny kraj, od r. 1660 Inflantami polskimi nazwany.

Dynaburg, główne miasto w Inflantach, leży nad Dźwiną. *Krasław*; tu za polskich czasów wyrabiano kobierce, aksamity, adamaszki, perkale, sukna, korthy polskie, złoto malarskie i t. p.

b) Litwa i Żmudź.

Między morzem bałtyckim a Dźwiną zachodnią leży Litwa i Żmudź. W obu krajach ciągną się równiny z pagórkami, poprzerzynane rzekami, jeziorami, zalewającymi często rozległe obszary ziemi, trzęsawiskami i leśnymi puszciami. Cały szmat ziemi na południu Litwy nazywa się Polesiem. Jest błotnisty i bagnisty, pokryty ogromnymi lasami liściowymi. Leśna puszcza białowieska ma wszcz i wzdłuż kilkadziesiąt kilometrów.

Klimat na Litwie i Żmudzi jest zimniejszy i wilgotniejszy, niż w Galicyi. Pola są tam więcej pia-

szczyście ale dość żyzne, rodzące żyto i pszenicę. Najpiękniejszy len rodzi się na Żmudzi. Jest on miękki i delikatny jak jedwab. Litwini i Żmudzini mają niezmierne roje pszczół. Miód litewski jest biały i wyśmienity.

Litwini i Żmudzini są narodem szlachebnym, pobożnym, gościnnym, bardzo pracowitym i wytrwałym. Religie wyznają rzymsko-katolicką. W południowo-wschodniej stronie mieszkają Czarno i Biało rusini, wyznający dziś po największej części prawosławie.

Litwa wydała dwóch wielkich ludzi: Tadeusza Kościuszkę, bohatera i Adama Mickiewicza, najznakomitszego wieszczą polskiego.

Wilno przy ujściu rzeczki Wilejki do Wilii, w nader pięknej okolicy, — główne miasto na Litwie — z kościołem katedralnym i kaplicą św. Kazimierza, *Kowno* nad brzegiem Wilii uchodzącej do Niemna, było niegdyś najpiękniejszym miastem na Litwie. *Merecz* nad Niemnem, miasto pamiętne zgonem Władysława IV. *Grodno* nad Niemnem, miasto smutnych wspomnień z przeszłości naszej; tu bowiem umarł Stefan Batory r. 1586; tu 1790 roku podpisano drugi rozbiór Polski, i tutaj nakoniec Stanisław August złożył koronę polską (1795 r.). *Białystok* nad rzeką Białą, Wersalem podlaskim nazwany; — w okolicy swój ma liczne fabryki sukna. *Drohiczyn*, dawna stolica Podlasia. *Brześć - litewski* twierdza nad Bugiem. *Pińsk* nad Prypecią na Polesiu wśród bagien pińskich, jest nader handlowym miastem. *Stuck*, gdzie za dawnych czasów wyrabiano pasy polskie, tak zwane słuckie. *Nieśwież* leży w okolicach źródła Niemna. Za królów polskich mieszkali tu Radziwiłłowie, rodzina niezmiernie bogata. *Mińsk* nad Świłoszcza,

gdzie się niegdyś odbywały trybunały. *Bobrójsk*, warownia nad rzeką Berezyną, pamiętna niešťczęśliwym odwrotem Francuzów w r. 1812. *Witebsk*, miasto główne na Białorusi, leży nad Dźwiną. Tu Józefat Kuncewicz, arcybiskup połocki, poniósł śmierć męczeńską.

Na Żmudzi są miasta: *Miedniki*, *Poługa*, dawny port polski nad morzem bałtyckim, *Rosienie*, *Poniewież* i t. p.

c) **W o ł y ń.**

Na południe od Litwy po prawym brzegu Bugu rozciąga się Wołyń, kraj lesisty i pagórkowaty. Glebę ma czarną i żyzną, rodzącą wszelkie zboże, len, konopie, buraki i t. d. Wołyń posiada wiele stawów rybnych, piękne łąki i bujne pastwiska, na których wypasają woły i nimi handel prowadzą aż do zagranicznych miast. Mieszkańcami są przeważnie Rusini, następnie Polacy.

Żytomiérz jest stolicą Wołynia. W okolicy ma fabryki sukna.

Owrucz wznosi się na błotach nad Orynią. *Ostróg* nad Horyniem, skąd pochodzili książęta Ostrogscy. *Łuck* nad Styrem, gdzie się odbył zjazd césarza niemieckiego Zygmunta Luksemburczyka i Witolda, księcia Litwy. *Włodzimierz* był dawniej stolicą księstwa Włodzimierskiego. *Dubno* nad Ikwą i obszernymi stawami — słynie wielkimi jarmarkami na bydło. *Krzemieniec* słynął niegdyś szkołą, założoną kosztem Tadeusza Czackiego.

d) **P o d o l e.**

Ten kraj leży na południe od Wołynia po lewym brzegu Dniestru. Rzeka Zbrucz oddziela go od

Podola galicyjskiego. Podole posiada nadzwyczaj żyzną ziemię, rodzącą najlepsze żyto w całej Polsce, następnie pszenicę, tytoń, kukurydzę, buraki cukrowe i najwyborniejsze jarzyny. Podolanie mają podostatkiem ryb i miodu, lecz brak im lasów. Mieszkańców stanowią Rusini i Polacy.

Kamieniec - podolski jest głównym miastem na Podolu. Leży w powabnej okolicy.

Bar nad Bohem, gdzie się zawiązała konfederacya barska r. 1768, celem wydobycia Polski z pod wpływu rosyjskiego. *Bractaw*, był niegdyś głównym miastem województwa braclawskiego. *Jampol* nad Dniestrem, w tém miejscu żegluga po téj rzéce jest niebezpieczna.

e) U k r a i n a.

Na wschód od Podola aż po rzékę Dniepr rozciąga się Ukraina, którą uważać można za ogromną płaszczyznę, za step jeden. Ziemia tutejsza słynie urodzajnością i łagodnością klimatu. Wydaje najpiękniejsze żyto, pszenicę, kukurudzę, buraki niepospolitej wielkości, melony i t. p. W okolicach nad ujściem Dniepru uprawiają nawet wino. Na rozległych pastwiskach ukraińskich wypasają stada bydła rogatego, owiec i pięknych koni. Na Ukrainie znajdują się liczne fabryki cukru, sukna i skór. Mieszkańcami są Rusini, Rosyanie i Polacy.

Kijów nad Dnieprem, starożytne miasto ruskie, gdzie przebywali królowie polscy: Bolesław Chrobry (r. 1018) i Bolesław Śmiały (r. 1075 i 1078).

Kaniów, pamiętny zjazdem Katarzyny, césarzowej rosyjskiej, z królem Stanisławem Augustem,

i rzezią dokonaną przez hajdamaków r. 1768. *Humani* z prześlicznym ogrodem, Zofiówką zwanym—pamiętny rzezią hajdamacką Żeleźniaka i Gonty w r. 1768. *Targowica*; tu zawiązała się r. 1792 zgubna dla Polski konfederacya.

f) Królestwo polskie kongresowe.

Po obu brzegach rzeki Wisły leży Królestwo polskie kongresowe. Kraj ten jest w ogólności płaskim; jedynie na południu spiętrzają go odrośla gór karpackich t. j. góry *święto-krzyskie* czyli *sandomierskie*. Od nich na północ między rzekami Pilicą i Wieprzem, Wisłą i Wartą legły wielkie równiny. Z rzek znaczniejsze: *Wisła* z dopływami: *Nidą*, *Pilicą*, *Bzurą*, *Wieprzem*, *Bugiem* i *Wartą*, wleająca się do Odry. Polska kongresowa jest krajem żyznym, bogatym w lasy, w zboże, bydło i trzodę chlewną, tudzież kopaliny, jak rudę żelazną, galman, siarkę, marmur, gips i kręde. Najznakomitsze zdrojowiska lecznicze są w Busku i Ciechocinku. Przemysł coraz bardziej się w kraju podnosi. Z fabryk ważniejsze są: cukrownie, papiernie, garbarnie, fabryki wyrobów wełnianych i bawełnianych, fabryki machin i narzędzi gospodarczych w Warszawie, zakłady tkackie i t. p.

Warszawa nad Wisłą, jest stolicą kraju i najpiękniejszym miastem polskim. Posiada dawny zamek królewski, wspaniałe pałace, okazałe gmachy prywatne i publiczne i przeszło 30 kościołów, między którymi najokazalszy kościół archikatedralny

św. Jana i wspaniałe kościoły św. Krzyża. Z pomników godne są uwagi: kolumna Zygmunta III., posąg Jana Sobieskiego i statua Kopernika. Z wyższych zakładów naukowych posiada Warszawa uniwersytet césarski nowo-założony, szkołę sztuk pięknych, instytut muzyczny, obserwatorium astronomiczne, ogród botaniczny, kilka gimnazyów, szkoły prywatne, szkołę handlową, kilkanaście szkół rzemieślniczych, bibliotekę dzieł cennych, liczne drukarnie i księgarnie. Między zakładami dobroczynnymi są najznakomitsze: szpital Dzieciątka Jezus, Towarzystwo dobroczynności, dające przytułek ubogim, Instytut głuchoniemych i ociemniałych, gdzie się dzieci uczą nietylko czytać, pisać i rachować, ale nawet śpiewu i muzyki. W obrębie miasta są jeszcze piękne ogrody i znaczne fabryki. Warszawa prowadzi obszerny handel.

Łowicz nad Bzurą, — jest jednym z piękniejszych miast polskich. *Kutno* jest miastem przemysłowym i handlowym. W stronie północnej Kutna leży *Gostynin*, którego okolice słyną w całym kraju zamożnością, wzorowym gospodarstwem rolniczym, hodowlą owiec rasy poprawnej i licznymi fabrykami. *Włocławek* leży nad Wisłą. Okolice tego miasta zwane Kujawami, słyną żyznością ziemi. *Ciechocinek* nad Wisłą z kąpielowym zakładem i źródłami słonej wody.

Kalisz nad Prosną, miasto gubernialne, gdzie pochowano Mieczysława Starego. W pobliżu leży *Opatówek* z fabrykami sukna. *Łęczycza* nad Bzurą, *Sieradz*, *Koło*, *Konin*, *Wieluń*, są miastami fabrycznymi i handlowymi.

Piotrków miasto gubernialne, pamiętne soborami i sejmami; tu się odbywały trybunały sądowe.

Łódź co do przemysłu i ludności jest drugim po Warszawie miastem w Polsce kongresowej. *Zgierz* na północ od Łodzi, co do przemysłu trzecie po Warszawie miasto. *Radomsk* miasto handlowe. *Działoszyn* nad Wartą, wlewającą się do Odry, gdzie Stanisław August chętnie przebywał.

Częstochowa nad Wartą z klasztorem na Jasnej górze, pamiętna obroną przeciw Szwedom, jest najświętniejszym miejscem odpustowym w całej Polsce. *Będzin* miasto fabryczne i *Dąbrowa* słynna kopalniami węgla kamiennego, galmanu i rudy żelaznej. *Olkusz* wśród piasków, posiadał niegdyś kopalnie srebra, cyny i ołowiu, dziś zalany wodami rzeki Babi. Zachodnie okolice *Olkusza* słyną kopalniami węgla kamiennego. Między *Olkuszem* a *Krakowem* w rozkosznej okolicy, *Szwajcaryą* polską zwaną, leżą dwie miejscowości: *Pieskowa-skała* i *Ojców* z jaskiniami podziemnymi. *Proszowice* i *Skalbmierz*, słynne w Polsce urodzajnością ziemi, wydajęcej najpiękniejszą pszenicę. *Miechów* w rozkosznym położeniu. *Pilica*, w pobliżu fabryki kortów i papieru. *Jędrzejów*, gdzie umarł Wincenty Kadłubek, kronikarz polski. *Wiślica* nad Nidą; tu nadał w r. 1347 Kazimierz Wiel. Polsce prawa, nazwane statutem wiślickim. W okolicy kopią siarkę i gips. *Busk* ze źródłami siarczanymi i zakładem kąpielowym. *Pińczów* leży wśród gruntów najżyźniejszych. *Chęciny* z łomami marmuru.

Kielce, miasto gubernialne; w pobliżu jest góra miedziana, w której miedź kopią. *Raków* nad Czarną, był niegdyś siedliskiem Aryanów. *Staszów* ma fabryki naczyń miedzianych, fajansowych i papiernię. *Sandomierz* nad Wisłą (w okolicy słynnej piękną pszenicą „sandomierką“), jest siedzibą biskupa. San-

domiérz złupili w r. 1260 Tatarzy, a w r. 1656 zniszczyli go Szwedzi. *Zawichost* nad Wisłą, miasto handlowe. *Opatów*; jego okolice posiadają nader żyzne grunta. *Ćmielów* i *Ilża* z wyrobami naczyń fajansowych i glinianych. *Szydłowiec* z kopalniami rudy żelaznej. *Końskie* wyrabia dobre bryczki. *Opoczno* i *Przysucha* z fabryką drutu i sprężyn.

Radom miasto gubernialne, zamożne i obszerne, zawdzięcza swoje założenie Kazimierzowi Wielkiemu. *Kozienice* nad Wisłą, gdzie się urodził Zygmunt I. *Maciejowice* nad Wisłą, gdzie po przegranej Polaków, zabrali Rosyanie do niewoli Tadeusza Kościuszkę. *Puławy* czyli *Aleksandrya* wieś, niegdyś własność ks. Czartoryskich, posiada piękny pałac i ogród angielski, tudzież szkołę leśnictwa. *Kazimierz* nad Wisłą, w okolicy obfitującej w ogrody owocowe, osobliwie śliwkowe. *Opole*; tu w r. 1241 zastąpili Polacy Tatarom drogę, ale zostali przez nich na głowę pobici. *Tarnogród* znany z konfederacyi za Augusta II., zawiązanój w celu usunięcia wojska saskiego z Polski. *Zamość*, założony przez Jana Zamojskiego—twierdza. *Krasnystaw* nad Wieprzem, gdzie w zamku mieszkał niegdyś prawie przez rok cały Maksymilian arcyksiążę rakuski, pojmany pod Bieczyną przez Jana Zamojskiego.

Lublin nad Bystrzycą, po Warszawie najpiękniejsze miasto gubernialne w kraju. Prowadzi rozległy handel, ma fabryki i wznosi się coraz bardziej. Za Rzeczypospolitą polską odbywały się tu sejmy Małopolan, i tu był najwyższy sąd dla Polaków. Za Zygmunta Augusta 1569 r. podpisała w Lublinie szlachta zjednoczenie Litwy z Polską.

Nad Bugiem lub w pobliżu téj rzeki: *Hrubieszów*, niegdyś własność Staszycy, ma okolice niezmiernie urodzajne. *Horodło*, gdzie w r. 1413 nastąpiło połączenie Polski z Rusią naddnieprską. *Dubienka* przy Bugu, wsławiona męstwem Kościuszki roku 1799. *Chełm* jest siedzibą arcybiskupa unickiego. Ma kopalnie krędy. *Biała* i *Międzyrzecz* nad Krzną, z fabrykami sukna, naczyń miedzianych i wódki kolońskiej.

Siedlce, główne teraz miasto na Podlasiu. *Mołdin* (Nowo-Gieorgiewsk), twierdza nad Wisłą.

Płock nad Wisłą; w kościele farnym spoczywają zwłoki królów polskich: Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego. Okolice Płocka słyną urodzajnością ziemi i wzorowém gospodarstwem. *Dobrzyń*, niegdyś stolica ziemi dobrzyńskiej, posiadanej przez Krzyżaków. *Pultusk* nad Narwią, ma pałac biskupi. *Ostrołęka* nad Narwią, pamiętna krwawą bitwą w powstaniu z 1831 r.

Łomża nad Narwią, miasto gubernialne, leży w pobliżu wielkich lasów, w których mieszkają Kurpie, słynni jako dobrzy i odważni strzelcy. *Tykocin* nad Narwią, z pomnikiem Stefana Czarnieckiego. *Augustów* nad rzeką Nettą i kanałem Augustowskim, miasto otoczone w około jeziorami. Założył je król Zygmunt August.

Suwałki, miasto gubernialne nad rzeką Hańczą, leży w pobliżu jeziora Wigry. *Sejny*, siedziba biskupa. *Kalwarya* nad rzeką Szeszupą, zamieszkała głównie przez Żydów, i dlatego Kalwaryą żydowską przewana. *Wołkowyszki* i *Władystawów*, miasta ludne i handlowe.

Dawne kraje polskie pod rządem pruskim.

a) Wielkie księstwo poznańskie.

Wielkie księstwo poznańskie czyli Wielkopolska, leży na zachód od Polski kongresowej. Cały ten kraj jest płaszczyną. Z rzek ważniejsze płyną w nim: *Warta* (z *Obrą* i *Wełną*) i *Prosna*; — obie płyną do Odry. *Noteć* wypływa z jeziora *Gopła*, połączona z Wisłą kanałem bydgoskim, wpada także do Odry. Najślynniejsze na całą Polskę jest jezioro *Gopło*.

Wielkie księstwo poznańskie posiada klimat zdrowy i ziemię urodzajną. Największe lasy zalegają okolice Bydgoszczy, Czarnkowa, Międzyrzecza i Oldanowa. Chów bydła, owiec i koni dość znaczny. Przemysł z każdym rokiem rozwija się coraz więcej. Najwięcej tam wyrabiają sukien. Handel ułatwiają liczne gościńce, koleje żelazne, żegluga na Warcie i kanał bydgoski. Główną ludność kraju stanowią Polacy, wyznający religię rzymsko-katolicką.

Poznań silna twierdza nad Wartą, stolica Wiel. ks. poznańskiego, należy do najpiękniejszych miast polskich. Ma ratusz za Zygmunta I. fundowany, zamek przez Przemysława I., księcia wielkopolskiego, a później króla całej Polski zbudowany. W kościele katedralnym przechowują zwłoki dwóch królów polskich: Mieczysława I. i Bolesława Chrobrego. Kościół farny jest nadzwyczaj okazały; ściany jego bowiem wyłożone są masą z tartego marmuru. Poznań prowadzi znaczny handel zbożem, wełną i skórami.

Gniezno, starożytne miasto, było siedziba pierwszych książąt polskich. Tu w kościele spoczywa ciało św. Wojciecha, do którego Otto III. cesarz niemiecki pielgrzymkę odprawił. *Kruszwica* nad jeziorem Gopłem, rodzinne miejsce Piasta. *Inowrocław* leży na Kujawach. *Bydgoszcz* nad Brdą, miasto przemysłowe i handlowe. Na południu między źródłami Noteci a Wisłą leżą *Mątwy* (wieś), pamiętne zniesieniem wojsk Lubomirskiego w wojnie domowej za Jana Kazimierza 1666 r. — *Wschowa* (Fraustadt) ma fabryki sukna, płótna i skór. *Leszno*; stąd pochodziła rodzina Stanisława Leszczyńskiego, króla polskiego. *Kurnik* ze znakomitym księgozbiorem hr. Działyńskich. *Czarnca*, stąd pochodził Stefan Czarniecki, bohater polski. *Pakość* nad Notecią, z klasztorem OO. Reformatów, niegdyś słynne miejsce odpustowe, zwane Jeruzolimą polską.

b) Prusy zachodnie i wschodnie.

Te dwa kraje należały także niegdyś do Polski. Były tu także *Pomorze polskie* i *Kaszuby dawne*, rozciągające się od ujścia Wisły ponad morze bałtyckie ku zachodowi po dzisiejszą Brandenburgią. Od ujścia zaś Wisły ku wschodowi leżały dawne *Prusy*, tak zwane *zachodnie*, dalej dawne ks. warmińskie, a jeszcze dalej aż po rzekę Niemen *Prusy wschodnie* czyli *książęce*. Tak Prusy wschodnie, jak i zachodnie mają ziemię urodzajną, błotnistą, piaszczystą; są też w nich liczne jeziora i lasy. Po miastach kwitnie przemysł i handel, a między ludem większa oświata niż gdzieindziej w Polsce, Mieszkańcy nad morzem zajmują się rybołostwem i łowieniem bursztynu.

Na Pomorzu i w zachodnich Prusiech: **Gdańsk** miasto starożytne z portem, nader handlem ożywione; wyrabia likiery sławne i ma swoje okręty. Mieszkańcy są katolikami i protestantami. To miasto burzyli nieraz Krzyżacy i Szwedzi.

Oliwa w pobliżu Gdańska; tu wysiadł Zygmunt III. — jadąc ze Szwecyi, aby objąć tron polski. *Elbląg*, miasto handlowe i fabryczne; mieszkańcy zajmują się rybołóstwem. *Malborg* (Marienburg), dawna stolica Krzyżaków. *Chełmno* (Kulm) leży w dawniej ziemi chełmińskiej. *Toruń* założony przez Krzyżaków; tu urodził się (1473 r.) Mikołaj Kopernik, wiekopomny astronom polski.

W Prusiech wschodnich: **Królewiec**, założony niegdyś przez Ottokara króla czeskiego, — jest miastem przemysłowem i handlowem. *Kłajpeda* (Memel), miasto portowe nad zatoką kurońską, prowadzi wielki handel zbożem i drzewem. *Narzyce* (Frauenburg), gdzie żył i umarł Mikołaj Kopernik (1543 r.) *Tylża* nad Niemnem; tu został zawarty pokój między Napoleonem I. i cesarzem rosyjskim Aleksandrem I. w 1807 r. *Ruda* (Tannenberg), gdzie Polacy i Litwini pod Wł. Jagiełłą pobili na głowę Krzyżaków 1411 r. *Warmiń* (Orneta), od którego ziemia warmińska wzięła swoją nazwę.

c) **Szląsk (pruski).**

Jest krajem nader urodzajnym i bogatym w żelazo, cynk, a osobliwie w węgle kamienne. Mieszkańcy są częścią Niemcy, częścią Polacy. Wyznają religię rzymsko-katolicką, albo protestancką

Wrocław nad Odrą, stolica kraju, jest miastem wielkiem, przemysłowem i handlowem. Ma uniwersytet i kilka niższych zakładów naukowych. We Wrocławiu mieszkali niegdyś polscy książęta Piastowicze, jak n. p. Henryk Brodaty z świętą Jadwigą i t. d. W pobliżu Psie-pole, gdzie Bolesław Krzywousty pobił Niemców.

Głogów nad Odrą, silna twierdza; tu mieszkali niegdyś polscy książęta głogowscy. *Lignica*, pamiętna bitwą z Tatarami r. 1241, w której zginął Henryk Pobożny, syn Henryka Brodatego i św. Jadwigi. *Świdnica*, siedziba dawnych książąt polskich. *Byczyna*, gdzie niegdyś Jan Zamojski wziął do niewoli Maksymiliana, arcyksięcia rakuskiego, który chciał być królem polskim. *Brzeg* nad Odrą ma drukarnię, z której wychodzą polskie książki religijne dla ludu szląskiego. *Opole* także nad Odrą i *Koźle*, pamiętne oblężeniem przez Francuzów w roku 1807. *Gliwice* i *Bytoń* z hutami żelaznemi.

N I E M C Y.

(540,610 Km. □; 41,060,800 mieszkańców.)

Niemcy zajmują prawie sam środek Europy. Środkowy i północny obszar Niemiec ma wyżyny i lasy, tudzież żyzne równiny i piaski. Na południu zaś jest kraj górzysty; wznoszą się tam bowiem góry Alpy. Z rzek ważniejsze są: *Odra*, *Łaba*, *Wezera*, *Warta*, *Men*, *Ren* i *Dunaj*. W górach niemieckich kopią żelazo, ołów, cynk, sól i w wielkiej obfitości

węgiel kamienny. Ziemia rodzi wszystkie gatunki zboża. Wino najlepsze rodzi się nad Renem. Chów owiec w Saksonii i Brandenburgii zasługuje na szczególną uwagę; niemiecka bowiem wełna jest po angielskiej najwyżej ceniona. Przemysł rozwinął się w niektórych okolicach bardzo wysoko. Najważniejsze jego artykuły są: towary żelazne i wełniane, porcelana saska, bielizna, zegary ścienne, instrumenta muzyczne i t. p. Handel jest po części lądowy, po części morski.

Niemcy zajmują się głównie rolnictwem, następnie górnictwem, przemysłem i handlem. Są narodem wytrwałym i pracowitym. Na południu większa połowa w Niemczech wyznaje religię rzymsko-katolicką, a na północy przeważnie protestancką. Rząd mają Niemcy konstytucyjny.

Niemcy tworzą od r. 1871 państwo związkowe (césarstwo niemieckie), złożone z wielu mniejszych i większych państweczek. Na czele tego państwa stoi król pruski, który się tytułuje céсарzem niemieckim. Najznaczniejszym królestwem Niemiec są Prusy, do których należą także kraje polskie, już nam znane t. j. Wielkie księstwo poznańskie, Prusy zachodnie i wschodnie i Szląsk (pruski).

W północnych Niemczech: **Berlin** w Brandenburgii nad rzeką Sprową (Spree), stolica królestwa pruskiego i całych Niemiec. Jest rezydencją króla i céсарza, ogniskiem handlu i przemysłu pruskiego. Tu mamy wszechnicę i bardzo wiele zakładów wyższych i niższych, zamek królewski i t. p.

Poczdami druga rezydencja panującego w Prusiech. *Szczecin* na Pomorzu nad ujściem rzeki Odry, prowadzi nader rozległy handel. Jest miastem portowém. *Altona* nad

Elbę, miasto fabryczne i handlowe. *Kiel* port obronny, główna stacya wojennéj floty niemieckiej.

Hamburg nad Elbą, pierwsze i najhandlowniejsze miasto w północnych Niemczech. *Brema* nad Wezerą prowadzi handel, skierowany głównie na Amerykę i Anglię. *Lubeka* słynęła niegdyś zamożnością i handlem. *Hanower* w Hanoweryi, miejsce rodzinne sławnego astronoma Herschla. *Getynga* (Göttingen) posiada sławny uniwersytet. *Monaster* albo *Münster* nad Wezerą w prowincyi westfalskiej, pamiętne pokojem westfalskim z r. 1648.

Magdeburg, ważna twierdza i miasto handlowe. *Erfurt* słynie ogrodnictwem.

Drezno po obu stronach Łaby, jedno z najpiękniejszych miast w Europie, jest stolicą królestwa saskiego. *Lipsk* nad Elstrą słynie znakomitym handlem księgarskim. Tu r. 1813 przegrał Napoleon bitwę.

Frankfurt nad Menem jest wielkiem miastem handlowem. Tutaj urodził się Goethe r. 1749. *Kolonia* w prowincyi nadreńskiej, najznakomitsze miasto handlowe nad Renem. *Ákwizgran*, miasto koronacyjne césarzów niemieckich aż do czasów Rudolfa I; słynie kąpielami.

W południowych Niemczech: *Monachium* w Bawaryi, kraju rolniczym, należy do znakomitszych miast europejskich. Jest rezydencją króla. Ma wspaniałe gmachy.

Norymberga najhandlowniejsze miasto w południowych Niemczech, słynie drewnianymi wyrobami zabawek dla dzieci. *Augsburg* nad Lechem, miasto starożytne; tutaj odbył się sejm w r. 1530, na którym przyjęto naukę Lutra, nazwaną wyznaniem augsburskiem. *Kissingen* głośne kąpielami wód kwaskowatych.

Stuttgart w królestwie wirtemberskiem, leży nad Neckarem w dolinie nader przyjemnej i gęsto zaludnionej.

Karlsruhe w Badeńskim, miasto w kształcie wachlarza zbudowane.

Fryburg bryzgowski (Freiburg) jest stolicą arcybiskupią. Ma uniwersytet, w którym polak Trentowski był profesorem. *Baden*, znakomite kąpiele.

Darmstadt, główne miasto w Wielkiem księstwie heńskim. *Moguncya*, jedna z najważniejszych twierdz niemieckich, kwitnie handlem i żegluga.

Strassburg nad Renem w Alzacyi, najznaczniesze miasto, silna warownia, słynie handlem i przemysłem wyrobów wełnianych.

Metz silna twierdza.

Alzacya i Lotaryngia są to prowincye francuskie od r. 1871 przyłączone do cesarstwa niemieckiego. Mieszkańcami są Francuzi i Niemcy, wyznający przeważnie religię reymsko-katolicką.

D A N I A.

(38,209 Km. □; 1,800,000 mieszk.).

Dania leży na północ od cesarstwa niemieckiego. Składa się z półwyspu Jutlandyi czyli właściwej Danii i kilku wysp. Cała Dania jest nizina. Mieszkańcy zajmują się przeważnie rolnictwem, następnie hodowlą bydła, przemysłem, rybołostwem i żegluga. Duńczycy są pochodzenia niemieckiego. Prawie wszyscy wyznają religię protestancką. Rząd mają konstytucyjny.

Kopenhaga, stolica kraju, leży na wyspie Zelandyi nad Sundem. Jest rezydencyą króla, miastem handlowém i przemysłowém.

SZWECYA I NORWEGIA.

(758,510 Km. □, 5,992,000 mieszkańców).

Za morzem na północ od Danii leży półwysep skandynawski, obejmujący dwa królestwa t. j. Szwecyę i Norwęgę, zostające pod jednym monarchą. Alpy skandynawskie ciągną się wzdłuż granic Szwecyi i Norwegii od północy ku południowi. Cały półwysep skandynawski jest górzysty i nieurodzajny, bogaty w lasy jodłowe. Na wschodnio-południowej

stronie płynie wiele rzék, tworzących mnóstwo jezior, z których cztery w samej Szwecyi wymienienia godne: *Melarn*, *Wettern*, *Wenern* i mniejsze *Hielmarn*. Brzegi morskie są postrzępione urwistemi skałami, rafami, utrudniającemi żeglugę. Zima na półwyspie skandynawskim jest długa i ostra, lato krótkie ale gorące. Chów bydła i rolnictwo ograniczone są na małe przestrzenie południowej części półwyspu. Mieszkańcy najdalej na północ wysunięci, nie uprawiają zupełnie ziemi. Prowadzą życie koczownicze i trudnią się jedynie chowem reniferów. Główne bogactwo ludności w Skandynawii stanowią: drzewo budulcowe w wielkiej obfitości, kopaliny, jak żelazo najlepsze na ziemi, miedź i srebro, sól czerwona i siarka, rybołówstwo, osobliwie połów śledzi i stokfiszów.

Szwedzi i Norwedzy należą do plemienia niemieckiego i są narodem oświeconym. Obyczaje ich proste. Religję wyznają protestancką. Rząd mają konstytucyjny.

Stokholm, główne miasto Szwecyi, zbudowane na wyspach i półwyspach jeziora Melarn, jest rezydencją królewską i ogniskiem przemysłu i handlu, mianowicie dla wywozu żelaza i drzewa.

Chrystiania, stolica Norwegii, miasto portowe i handlowe.

WIELKA BRYTANIA.

(314,950 Km. □; 31,800,000 mieszk.).

Wielka Brytania składa się głównie z dwóch wielkich wysp, z których większa obejmuje właściwą

Anglię z Szkocją, mniejsza zaś Irlandyę. Wielka Brytania jest krajem morskim. Oblewają ją dokoła morza: niemieckie, irlandzkie i atlantyckie. Z rzék najważniejszą jest Tamiza, którą nawet największe okręty w czasie przyływu morza dochodzą do Londynu. Popod Tamizę prowadzi podziemna droga sklepiona, tunelem zwana, którą tysiące ludzi codziennie bezpiecznie przejeżdża i przechodzi. Koleje żelazne, krzyżujące się w różnych kierunkach i liczne kanały sztuczne, łączą wszystkie większe miasta krajowe i nadmorskie. Klimat jest tam wogóle wilgotny. Anglia właściwa słynie rolnictwem wysoko rozwiniętém i bogactwem żelaza, miedzi i węgla kamiennego. Szkocya jest górzystą i bagnistą, a Irlandya przeważnie nizina, posiadającą wiele jezior i znaczne przestrzenie bagniste. Oba te kraje są ubogie w płody rolnicze.

Wielka Brytania jest państwem potężném i nader zamożném, a pod względem rozległego przemysłu, handlu i żeglugi morskiej piérwsze zajmuje miejsce między wszystkimi krajami na ziemi. Najważniejszą gałąź jój przemysłu tworzą wyroby bawełniane, wełniane, lniane i metalowe. Koleje żelazne są wynalazkiem angielskim. Anglicy prowadzą handel z całym światem. Ze swego kraju wywożą wyroby przemysłowe, a natomiast z innych krajów sprowadzają surowe płody i przerabiają je u siebie. Anglicy są poważni, pracowici, wytrwali, przemysłni, odważni, dumni, do wolności i kraju swego szczerze przywiązani. Religia, panująca w Anglii anglikańskoepiskopalna; w Szkocyi presbyteryalna, a w Irlandyi katolicka. Rząd konstytucyjny.

Londyn nad Tamizą, stolica Wielkiej Brytanii i rezydencya królowej i césarzowej indyjskiej, jest największém, najludniejszém, najbogatszém i najhandlowniejszém miastem na świecie. Ma mnóstwo fabryk, zatrudniających kilkadziesiąt tysięcy robotników, wspaniałe budowle, pałace i kościoły, z których najznakomitszy kościół św. Pawła, największy kościół protestancki na ziemi.

Portsmouth (Porsmaus), pierwszy port wojenny i największy arsenał morski w Anglii. *Manchester* (Menczester) słynie wyrobami bawełnianymi. Na świecie niema miasta drugiego, któreby było tak przemysłowém jak Manchester. *Birmingham* (Bermingem), ognisko wyrobów metalowych — od najcieńszej igły aż do największych maszyn. *Liverpool* (Liwerpul) drugie miasto handlowe w Anglii.

Edynburg (czytaj Edinberg), główne miasto w Szkocyi, a *Dublin* w Irlandyi.

HOLANDYA czyli NIDERLANDY.

(32,840 Km. □; 3,716,000 mieszk.).

Holandya przypiera od zachodu i północy do morza niemieckiego czyli północnego. Jestto najniżej położony kraj w Europie. Oprócz Renu nie posiada Holandya rzék znaczniejszych. Klimat ma morski; powietrze, osobliwie w pobliżu morza, jest wilgotne i mgliste. Rolnictwo i ogrodnictwo są w tym kraju tak udoskonalone, że zaledwie mu Anglia pod tym względem dorównać może. Chów pięknego i rosłego bydła rogatego, tudzież rybołostwo stanowią przeważnie źródło dochodu tamtejszej ludności. Z płodów przemysłowych zasługują jedynie na uwagę: biało-

skórnictwo, fabrykacja tytoniów, papier, wyroby płócienne, kwiaty, séry i t. p. Holandia prowadzi rozległy handel morski.

Mieszkańcy są w większej części pochodzenia niemieckiego, a w mniejszej romańskiego. Wyznają religię protestancką. Holendrzy są z natury powolni, oszczędni, schludni, oświeceni, nader wytrwali i pracowici. Rząd mają konstytucyjny.

Amsterdam, główne miasto kraju i rezydencya króla, leży nad boczną zatoką odnogi Zuyder-See. Jestto jedno z najpiękniejszych i najporządniejszych miast świata i jedna z najpiérwszych targowic handlu towarami zamorskimi w Europie.

Haarlem na zachód od Amsterdamu, słynie uprawą najpiękniejszych ogrodów kwiatowych, skąd cébulki kwiatowe na cały świat się rozchodzą.

B E L G I A.

(29,455 Km. □; 5,250,000 mieszk.).

Belgia leży między Holandya, Niemcami, Francya i morzem północném. Ten kraj jest nader gęsto zaludniony. W różnych kierunkach przerzynają go liczne kanały i koleje żelazne. Przemysł i rolnictwo, będące w Belgii w stanie kwitnącym, tudzież bogate pokłady węgla kamiennego w górach Ardenach, stanowią główne bogactwo narodu. Głównymi przedmiotami handlu belgijskiego są: płótno, batysty, kobierce, drogie koronki brukselskie, wyrób sztucznych kwiatów, sukna przeróżne, broń palna, noże, maszyny parowe i t. p.

Belgijczycy są pochodzenia niemieckiego, częścią romańskiego. Mówią językiem francuskim. Religię wyznają katolicką, a rząd mają konstytucyjny.

Bruksela, stolica kraju i rezydencya króla, słynie wyrobem koronek brukselskich czyli brabancich. W pobliżu leży *Waterloo*, wieś pamiętna bitwą, w której Prusacy, Austriacy i Anglicy r. 1814 pobili Napoleona I.

Gandawa nad Skaldą, miasto przemysłowe, jest ogniskiem wyrobów lnianych i bawełnianych. *Ostenda*, leżąca nad morzem północnym, jest miastem portowym i miejscem przejazdowym do Anglii. Słynie kąpielami morskimi.

F R A N C Y A.

(528,577 Km. □; 36,000.000 mieszk.).

Francya należy do najpiękniejszych krajów europejskich. Oblaną jest z trzech stron morzem: z południa morzem śródziemnym, z zachodu oceanem atlantyckim, a z północy kanałem La Manch (czytaj Lamansz) i cieśniną kaletańską (Pas de Calais). Pasma gór *Jura* oddziela ją od Szwajcaryi, *Wogezy* od Niemiec, *Sewenny* ciągną się nad morzem śródziemnym, a *Pireneje* oddzielają Francję od Hiszpanii. Z rzek ważniejsze są: *Sekwana*, *Skalda*, *Ligiera*, *Żyronda* i *Rodan*. Cały kraj poprzerynany jest kolejami żelaznymi i sztucznymi kanałami, które niezmiernie ułatwiają handel i żeglugę. Francya ma klimat łagodny i zdrowy. Bogatą jest w ziarno wszelkiego rodzaju. Obfituje także w owoce południowe i najslawniejsze wina szampańskie i burgundzkie, tu-

dzień najlepszą oliwę prowancą, uprawianą na południu i jedwab, z którego w krajowych fabrykach wyrabiają różne materye jedwabne. Francya słynie na cały świat swoimi wytwornymi i gustownymi wyrobami przemysłowymi, a mianowicie: materyami jedwabnemi, bawełnianemi, wyrobami sukna, płótna, szalami, koronkami, skórami, mydłem, bronią, zegarami i t. d. Handel prowadzą Francuzi rozległy.

Francuzi należą do plemienia romańskiego, wyznają religię katolicką. Są oni czynni, uprzejmi, odważni, waleczni, pracowici i dowcipni. Francuzi są do swój ojczyzny i wolności przywiązani; rząd mają republikański.

Paryż nad Sekwaną, stolica Francyi, jest najokazalszém i najwspanialszém miastem na świecie. Są tu: akademie umiejętności, starożytna wszechnica, liczne zakłady naukowe, bogate księgozbiory i wspinałe kościoły, jak kościół N. P. Maryi (Notre-Dame), kościół św. Genowefy, św. Magdaleny i t. p. Z gmachów publicznych odznaczają się: pałac tuileryjski i louverski z bogatymi zbiorami sztuki, pałac narodowy ze świetnymi składami towarów, panteon, gdzie chowają znakomitych i zasłużonych mężów, pałac inwalidów, z grobem césarza Napoleona I. i wiele jeszcze przeróżnych pałaców i gmachów. Paryż jest to pierwsze przemysłowe i handlowe miasto Francyi. Przy Paryżu są rozległe ogrody i rozkoszne przechadzki, z których najsłynniejsze pola elizejskie. Cały Paryż od strony zewnętrznej obwarowany jest nieprzerwaną linią fortyfikacyj i wysuniętymi poza nią warowniami.

Wersal leży w okolicy Paryża, był dawniej rezydencją królewską i césarską. *Rouen* nad Sekwaną, miasto por-

towe, słynie wyrobami bawełnianymi. *Brest*, piérwszy port wojenny we Francyi. *Nantes*, jedno z najwazniejszych miast handlowych w Europie, — prowadzi handel z Ameryką, Afryką i Hiszpanią. *Bordeaux* słynie uprawą i wywozem wina. *Marsylia* (Marseille), obecnie największe miasto portowe Francyi, prowadzi rozległy handel ze Wschodem. *Toulon*, główny port we Francyi nad morzem śródziemném. *Nizza* nad morzem śródziemném, słynne miejsce lecznicze. *Nancy* we francuskiej Lotaryngii, w której panował dożywotnie Stanisław Leszczyński, król polski, a teść Ludwika XIV. króla francuskiego. *Châlons* nad Marną, posiada wielką szkołę rzemieślniczą. Leży w prowincyi szampańskiej, w której Francuzi uprawiają najlepsze wino. *Sedan* na granicy belgijskiej, miasto pamiętne kapitulacją césarza Napoleona III. i całej jego armii 1870 r. *Lyon* nad Rodanem, piérwsze miasto po Paryżu, sławne wyrobami jedwabnymi. *Orleans* nad Ligierą. *Ajaccio*, miasto główne na wyspie Korsyce, na wybrzeżu zachodniém, miejsce rodzinne Napoleona I.

SZWAJCARYA.

(41,418 Km. □; 2,669,000 mieszk.).

Szwajcarya leży między Francją, Włochami i Niemcami. W tym kraju legły najwyższe w Europie pasma gór, *Alpami szwajcarskimi* zwane. Ich wazniejsze szczyty, lodem i śniegiem nawet w lecie pokryte, są: *Montblank*, *Monte-Rosa*, *Cerwin* i *Simplon*, góra *św. Gotharda* i *Bernarda* ze sławnym klasztorom. Rzeki są: *Tesino* (Ticino), *Rodan* i *Ren*. Szwajcarya posiada cztery jeziora: *newszatelskie*, *kostnickie*, *zurichskie* i *Leman* czyli *genewskie*. Szwajcarya jako najgórzystszy kraj w Europie, ubogą jest w płody rolnicze. Natomiast obfituje w rozliczne kruszce, zioła wonne lekarskie, lasy i wyborne pastwiska, na których hodują wysoko cenioną rasę

bydła. Gospodarstwo więc mléczne (séry wyborne), przemysł (bawelniane i jedwabne wyroby, płótna doskonałe, muszlin, skóry, koronki, papier, drewniane cacka dla dzieci, naczynia, zégary), wreszcie pielęgnowanie na południu owoców, jak fig, wina, orzechów szlachetnych i t. p., stanowią po większej części bogactwo i dobrobyt mieszkańców.

Szwajcarowie są oświéceni i pracowici, rządni i waleczni. Wyznają religię protestancką albo rzymsko-katolicką. W zachodniej części mówią po francusku, w północnej po niemiecku, a na południu po włosku. Rząd mają republikański.

Bern, główne miasto w Szwajcaryi, siedziba prezydenta t. j. naczelnika całej rzeczypospolitej.

Zurich nad jeziorem zurychskim, kwitnie przemysłem i oświatą. *Genewa* nad wypływem Rodanu z jeziora genewskiego, największe i najbogatsze miasto szwajcarskie, słynie wyrobem zégarków i biżuteryi. *Bazylea* nad Renem, jedno z najbogatszych miast Szwajcaryi. *Szafhuza* ze słynnym wodospadem na Renie.

H I S Z P A N I A.

(500,000 Km. □; 16,500,000 mieszk.).

Hiszpania jest krajem nadmorskim, położonym na półwyspie pirenejskim. Najbardziej spiętrzoną jest na północy *górami pirenejskimi*, a na południu wysokimi łańcuchami gór *Granady*. Znaczniejsze z rzék tutaj są: *Duero*, *Tag*, *Gwadiana* i *Gwadalkwiwir*, uchodzące do oceanu atlantyckiego, a *Ebro* do morza śródziemnego. Cieśnina morska Gibraltar (na morzu śródziemném) oddziela Europę od Afryki. Hiszpania

ma wogóle klimat suchy i gorący. Jój południowa część wystawioną jest na szkodliwe wpływy palącego wiatru „Solano“, wiejącego z Afryki. Środek kraju zajmują płaszczyzny suche, puste i bezdrzewne. Doliny północne pokrywają rozległe lasy i łąki. Na południu jest ziemia nader żyzna, ale jój uprawa zaniedbana. Zbierają tam ryż, kukurudzę, pszenicę, dobre wina, najpiękniejsze jabłka, gruszki, oliwki, cytryny, najlepsze pomarańcze, orzechy, kasztany, trzcinę cukrową, chleb świętojański i t. p. W Hiszpanii hodują bardzo wiele owiec, tak zwanych merynosów. Srebro, rtęć i ołów zajmują najważniejsze miejsce między kopalinami. Przemysł w całym kraju prawie zaniedbany, a handel polega głównie na wymianie surowych płodów za obce wyroby.

Hiszpanie liczą się do plemienia romańskiego. Są odważni, wytrwali i waleczni, ale przytém gwałtowni i próżni. Religję wyznają katolicką, a rząd mają konstytucyjny.

Madryt leży w środku kraju, którego jest stolicą i rezydencją króla. Niedaleko w górach leży *Eskurial*, z grobami królów hiszpańskich.

Toledo nad rzeką Tajo, rezydencya prymasa. *Almadyn* z najbogatszemi kopalniami rtęci i cynobru w Europie. *St.-Jago de Compostella* („Częstochowa hiszpańska“), słynie odpustami i pielgrzymkami pobożnych do zwłok św. Jakóba apostoła. *Barcelona* najhandlowiejsze miasto w Hiszpanii, ma port. *Walencya* nad morzem śródziemnym, leży w przesłicznej równinie i jest siedzibą przemysłu jedwabniczego. *Kartagienna* jest portem wojennym. *Kordowa* niegdyś wspinała rezydencya arabskich kalifów. *Sewilla* nad rzeką Gwadalkwiwir, leży w żyznej równinie, uważanej za spiżarnię i winiarnię kraju. *Malaga* prowadzi handel winem i roczynkami.

Na południowym podgórzu pirenejskiem leży mała *rzeczpospolita andorska* z głównym miastem **Andora**.

P O R T U G A L I A.

(89,355 Km. □; 4,000,000 mieszk.).

Portugalia, zajmując zachodnią część półwyspu pirenejskiego, przytyka do morza. Ma klimat zdrowy i nader przyjemny, ziemię żyzną, owoce południowe, jak wyborne wina, oliwki, cytryny i t. p. Bory obfitują w dęby korkowe, które grubą korę używaną na korki do flaszek, same z siebie zrzucają. Z kopalń wydobywają złoto, drogie kamienie i ołów. Handel spoczywa w ręku Anglików, którzy zalévają kraj swoimi wyrobami. Mieszkańcy żyją głównie z rolnictwa i rybołóstwa, a w małej tylko części z przemysłu, którego ważniejsze przedmioty są: materye jedwabne, mydło delikatne, klejnoty, złotnicze wyroby, naczynia szklane i t. p.

Portugalczycy liczą się do plemienia romańskiego, religię wyznają katolicką, a rząd mają konstytucyjny.

Lizbona nad Tagiem—stolica kraju i rezydencya króla—jest miastem nadmorskiém, wspaniałém. Obok wielu okazałych budowli, godnym jest widzenia wodociąg lizboński z marmuru białego długości blisko 3,400 łokci polskich. Lizbona ulega częstym trzęsieniom ziemi.

Oporto, po Lizbonie najhandlowniejsze i najbogatsze miasto portowe, wyrabia towary jedwabne i prowadzi z Anglikami handel winem.

W Ł O C H Y.

(296,305 Km. □; 26,800,000 mieszk.).

Na południe od Szwajcaryi między morzami: adryatyckim i śródziemnym, rozciąga się półwysep apeniński, który zowiemy Włochami. Powierzchnia tego kraju spiętrzoną jest na północy Alpami, a wzdłuż całego półwyspu górami Apeninami. Z rzek znaczniejsze są: *Pad*, *Adyga*, *Arno*, *Tyber* i *Wolturno*. Do jezior zaś główniejszych liczą: *Lago maggiore* (czytaj madziore), *Gardę*, *Como*, *Bolesnę* i *Celano*. Włochy, nazwane „ogrodem Europy“, mają klimat bardzo łagodny i przyjemny, a ziemię wogóle nader żyzną, przez cały rok prawie najpiękniejszą zielonością pokrytą, wydającą w wielkiej obfitości pszenicę, ryż, kukurudzę i t. p. Ze słodkich, delikatnych owoców rodzą się tam podostatkiem najslodsze winogrona, pomarańcze, figi, oliwki, migdały, trzcina cukrowa, granaty i t. p. Uprawa drzewa morwowego i jedwabników w całym kraju rozpowszechniona. W górach kopią najpiękniejszy marmur, alabaster, gips i żelazo. W morzu śródziemnym i adryatyckim łowią ostrygi, ryby i raki, korale, konchy i muszle. Przemysł kwitnie głównie w północnych Włoszech i dostarcza materii jedwabnych, wełnianych, kwiatów sztucznych, kapeluszy słomkowych, papieru najpiękniejszego i najlepszego, strun, naczyń fajansowych i porcelanowych, czekolady, ciast różnych, sera parmezańskiego, mydła i t. p.

Włosi należą do plemienia romańskiego i wyznają religię rzymsko-katolicką. W malarstwie, bu-

downictwie i rzeźbiarstwie doprowadzili do pierwszego stopnia doskonałości. Rząd u nich konstytucyjny.

Rzym nad Tybrem, miasto prastare, sławne ze swęj świetnej przeszłości; było bowiem stolicą dawnego państwa rzymskiego, które władało całą południową i środkową Europą. I po dziś dzień jeszcze przedstawia to miasto widok wspaniały, majestatyczny — pełne pamiątek, pomników, arcydzieł sztuki i najwspanialszych budowli i kościołów, z których kościół św. Piotra jest największy i najokazalszy na całej kuli ziemskiej. Rzym jest nietylko stolicą królestwa włoskiego, ale i siedzibą papieża, głowy całego świata chrześcijańsko - katolickiego. W Watykanie, pałacu obejmującym 11,000 pokojów, 22 dziedzińców, najpiérwsze galerie obrazów kosztownych i najkosztowniejsze zbiory posągów, mieszka Ojciec Święty. Do osobliwości, jakie Rzym posiada, należą prześliczne wille i katakumby t. j. niezmiernie długie i kręte ganki podziemne, rozciągające się wszęród i wzdłuż popod miastem. W tych katakumbach ukrywali się niegdys piérwsi chrześcijanie przed prześladowaniem srogich pogan; w nich się modlili do prawdziwego Boga — i tutaj nawet swe ciała grzebali.

Na północ od Rzymu: *Livorno*, miasto wielkim handlem ożywione z przystanią na morzu śródziemnym. *Florencja* nad rzeką Arno, miasto wspaniałe, posiadające galerie obrazów, zbiory rzeźb, malarstwa i starożytności. *Bologna* (Bologna) z najstarszym uniwersytetem w Europie, do którego dawnymi czasy Polacy jeździli na naukę. *Modena*; w okolicy kopią prześliczne marmury, używane jedynie do najpiękniejszych ozdób. *Genua* nad zatoką morską tegoż im., jest portem wojennym i kupieckim, wyrabia aksamit i materye jedwabne. Tu urodził się (1442 r.) Krzysztof Kolumb, odkryciel Ameryki. *Turyń* w Piemencie nad Padem, miasto piękne i przemysłowe. *Medyolan* w Lombardyi, jedno z naj-

większych i najokazalszych miast włoskich, kwitnie handlem i przemysłem. *Pawia*, *Brescia* i *Bergamo* słyną wyrobem i handlem tkanin jedwabnych. *Kremona* nad Padem, gdzie wyrabiają najlepsze instrumenta muzyczne (skrzypce i struny). *Lodi*, sławne z produkcji sera parmezańskiego. *Peschiera*, *Mantua* i *Werona* — silne twierdze. *Padwa* miała niegdyś słynny uniwersytet, w którym w XVI stuleciu wielu Polaków naukę pobierało. *Wenecya*, miasto zbudowane wśród lagun morza adryatyckiego, na 117 wysepkach poprzedzielanych kanałami, zastępującymi ulice i połączonych mnóstwem mostów. W Wenecyi nie jeżdżą ludzie ani powozami, ani końmi, lecz jedynie w gondolach (łodziach) krążą po mieście. Obok najwspanialszych kościołów, wznosi się tam mnóstwo przepysznych pałaców i fabryk, a wszystkie zbudowane są na palach wśród lagun. Wenecya jest wielką zbrojownią morską i jednem z najważniejszych miast handlowych na Adryatyku. Mieszkańcy zajmują się rybołówstwem, żegluga, budowaniem okrętów, handlem i wyrabianiem sukna, materyj jedwabnych, sztucznych kwiatów, towarów mosiężnych i miedzianych, wyrobem strun na skrzypce i fortepiany, złotnictwem i t. d.

Na południe od Rzymu mamy jeszcze: *Neapol*, w pobliżu Wezuwiusza, góry wulkanicznej, najludniejsze miasto włoskie, amfiteatralnie nad morzem zbudowane, a położone w tak uroczej okolicy, że nawet stąd włoskie przysłowie urosło: „Pierwój zobacz Neapol, a potem umieraj“. W okolicy Neapolu stały niegdyś miasta starożytne, Herkulanum i Pompeja, zniszczone trzęsieniem ziemi i wybuchem Wezuwiusza. *Palermo*, główne miasto na wyspie Sycylii, ulegającej częstym trzęsieniom ziemi i wulkanicznemu wybuchom góry Etny, której stoki i boki pokryte bujnemi winnicami i drzewami oliwnymi. *Mesyna* — port, prowadzi handel owocami południowymi. *Sycylia* bogatą jest w siarkę.

Rzeczpospolita *San Marino*, mająca 8,000 mieszkańców w jednem miasteczku i kilku wioskach, leży w środkowych Włoszech na górzystej i stromiej płaszczynie, nieopodal miasta Rimini.

G R E C Y A.

(50,123 Km. □; 1,500,000 mieszk.).

Grecya zajmuje południową część półwyspu bałkańskiego. Składa się z krainy Liwadyi, półwyspu

Moreą zwanego i wielu wysp, snujących się obok jój brzegów morskich. Środkowa Grecya spiętrzoną jest licznemi pasmami górskimi. Klimat ma ciepły. Ziemia wydaje ryż, wino, figi, oliwki i inne południowe owoce.

Grecy są potomkami dawnych Greków i należą do kościoła grecko-wschodniego. Krom żeglugi zajmują się rolnictwem, chowem bydła i handlem. Rząd w Grecyi jest konstytucyjny.

Ateny, stolica Grecyi i rezydencya króla, miasto w starożytności sławne.

Korynt na Morei, niegdyś kwitnące miasto; stąd pochodzili najbiedzieli malarze i budownicy. *Patras* nad zatoką tegoż im., ognisko handlu Grecyi z zachodem Europy.

Wyspy do Grecyi należące: *Cyklady*, *Egripo* (Negreponte), *Korfu*, *Kefalonia*, *Zante*, *Paxo*, *Cerigo* i inne jeszcze, wydają najśłodsze wino, rodzynki, migdały, oliwki i szafran.

TURCYA EUROPEJSKA

c z y l i

PAŃSTWO OTTOMAŃSKIE.

(212,700 Km. □, 7,500,000 mieszkańców).

Na północ od Grecyi rozciąga się Turcyja europejska, oblana morzem adryatyckim, jońskim, egejskim, morzem Marmora i czarnym. Z północnej strony dotyka jój Bułgaryja, Serbia, Bośnia, Hercegowina i Czarnogóra. Pasma gór bałkańskich czynią Turcyję górzystą. Najważniejsze z jój rzek są: *Maryca* i *Wardar*. Klimat turecki łagodny i ciepły, najwięcej zbliżony do włoskiego; ziemia jest żyzna, ale jój uprawa zaniedbana. Turcyja wydaje zboże,

wino, tytoń dobry i wyborne jarzyny. Konie tureckie, barany i bydło rogate celują piękną rasą. W górach kopią żelazo, ołów, miedź, nieco złota i marmur.

Mieszkańcy Turcyi są: Osmanie czyli Turcy, Bułgarzy, Słowianie, Grecy, Albańczycy i Ormianie. Turcy wyznają religię mahometańską, a resztę część ludności stanowią chrześciance.

Konstantynopol (po turecku Stambuł, a po słowiańsku Carogród)—stolica tureckiego państwa, miasto obszerne i ludne, zbudowane nad czarnym morzem (Bosforem)—jest rezydencją cesarza, który mianuje się padyszachem albo sułtanem. Dwór jego zowie się Wysoką Portą. Z budowli świeckich zasługują na wspomnienie pałac sułtański (seraj), a ze świątyń dawny wspaniały kościół św. Zofii, zamieniony na meczet.

Adryanopol, pierwsze miasto po Stambule, leży w Rumelii. *Salonika*, miasto handlowe i portowe w Macedonii. *Larissa*, główne miasto w Tessalii, kwitnie przemysłem. *Skutari* czyli *Skandar* nad jeziorem, jest miastem warownym w Albanii.

CZARNOGÓRA.

(8,690 Km. □; 220,000 mieszk.)

W pobliżu morza adryatyckiego, na północ od Albanii między Bośnią i Hercegowiną, leży Czarnogóra, kraj bardzo górzysty i ubogi. Zamieszkują go Czarnogórcy, pobratymcy Serbów, lud mężny, bitny i śmiały.

Cetynia (Cettinie), miasto, a raczej wieś, stolica Czarnogóry i mieszkanie księcia panującego w tej ziemi.

S E R B I A.

(54,670 Km. □; 1,640,000 mieszk.).

Leży na południe Dunaju i Sawy między Bośnią i Bułgaryą. Jestto kraj częścią górzysty, częścią równy, nadzwyczajnie żyzny i w lasy dębowe bogaty. Wydaje najpiękniejszą pszenicę, tytoń, melony i t. p. Mieszkańcy hodują wiele bydła rogatego, koni i trzody chlewniej. Z Serbii wywożą najwięcej pijawek.

Serbowie są Słowianami i wyznają religię greckowschodnią. Rząd u nich konstytucyjny.

Belgrad czyli Białogród nad ujściem Sawy do Dunaju, stolica kraju — miasto warowne i handlowe. *Kragujewac*, rezydencya panującego księcia serbskiego. *Nisz*, miasto obronne.

B U Ł G A R Y A.

(63,260 Km. □; 1,700,000 mieszk.).

Na północ od Turcyi leży Bułgaria. Jój północną granicą płynie Dunaj. Klimat ma bardzo zmienny; ziemia w niej urodzajna, ale w wielkiej ilości nieuprawna, rodzi zboże na miejscową jedynie potrzebę, kukurudzę, tytoń, len, a nawet wino. Bułgarowie celują w sadownictwie i hodują wielkie stada owiec. Przemysł ogranicza się na wyrobie sukna grubego, tkanin jedwabnych, płótna, mydła i kobierce.

W Bułgarii miasta znaczniejsze: *Turnowa* (Ter-nawa), *Łowacz*, *Zofia*,—silna twierdza, *Nikopolis*, *Ru-*

szczuk, Silistrya, Szumla i Warna, pod którą zginął niegdyś król polski i węgierski, Władysław Warneńczyk, w bitwie z Turkami.

RUMUNIA.

(125,950 Km. □; 5,110,000 mieszk.).

Rumunia obejmuje dwa kraje: Wołoszczyznę i Mołdawię, czyli Multany. Wołoszczyzna rozciąga się w nizinie wołoskiej po lewym brzegu Dunaju, a na północ od niej, po obu stronach Seretu leży Mołdawia. Oba kraje w części górzyste, lasami poprzerywane, mają żyzną ziemię, wydającą zboże wszelkiego gatunku, tytoń, wino i owoce. Mieszkańcy hodują liczne stada koni, bydła rogatego, owiec i trzody chlewniej.

Rumuni są potomkami dawnych osad rzymskich, w ich kraju osiadłych. Między nimi mieszkają jeszcze Bułgarowie, Serby, Grecy, Ormianie, Żydzi i Cyganie.

Rumuni wyznają religię grecko-wschodnią i mają rząd konstytucyjny.

Bukareszt na Wołoszczyźnie — główne miasto Rumunii, jest rezydencją księcia panującego.

Jassy, główne miasto w Multanach.

UWAGA. Poznaliśmy w Europie ogółem państw 41, mających znaczenie polityczne; między temi 4 césarstwa: austriackie, niemieckie, rosyjskie i tureckie.

13 królestw: Prusy, Saksonia, Bawarya, Wirtembergia, Dania, Szwecya, Holandya, Belgia, Wielka-Brytania, Hiszpania, Portugalia, Włochy i Grecya.

4 rzeczypospolite: Francya, Szwajcarya, San Marino i Andora.

Kilkanaście księstw w Niemczech i księstwa udzielne: Czarnogóra, Serbia i Rumunia.

M O R Z A.

Europa ma postać wielkiego półwyspu. Oblaną też jest z trzech stron różnemi morzami i tak:

Od północy oblewa Europę: 1) Morze *lodowate północne* ponad Szwecyą i Laponią. 2) Morze *białe* między Laponią a dzierzawami rosyjskiemi. 3) Morze *bałtyckie* między Szwecyą, Rosyą, Prusami i Danią, w obrębie którego mamy zatokę *gdańską*, na północ Prus zatokę *rygską* czyli *inflancką*, zatokę *fińską* u zachodnich brzegów Rosyi i *botnicką* między Rosyą a Szwecyą najwyżej na północ. 4) Morze *niemieckie* między Anglią a Norwegią, Danią a Holandya, które łączy się z Bałtykiem cieśninami i kanałami: Skager-Rak, Kattegat, Sund, Belt wielki i mały. 5) Morze *irlandzkie* między Anglią a Irlandyą. 6) Kanał *La Manche* (czytaj Lamansz) między Anglią a Francyą.

Od zachodu oblewa Europę; 7) Ocean *atlantycki* i zatoka jego 8) morzem *biskajskiém* zwana, między Francyą a Hiszpanią.

Od południa oddzielają Europę od Afryki i Azyi. 9) Morze *śródziemne*, które z atlantyckim oceanem łączy cieśnina *gibraltarska*. 10) Morze *ligurskie* z zatoką *genueńską* między północnemi Włochami a wyspą Korsyką. 11) Morze *tyrheńskie* między wyspą Sardynią, Włochami południowemi i Sycylią. 12) Morze *adryatyckie* lub *jaderskie* czyli *sine* między wscho-

dniemi Włochami a Dalmacyą i Turcyą. 13) Morze *jońskie*, które łączy cieśnina *hidruncka* z Adryatykiem. 14) Morze *egiejskie* między Grecyą a Azyą małą. 15) Morze *Marmora* (białe) między Turcyą a Azyą. 16) Morze *czarne* między południową Rosyą a Azyą. 17) Morze *azowskie* między półwyspem krymskim a wschodnią Rosyą.

Od wschodu oddziela Europę od Azji. 18) Morze *kaspjskie* (chwalińskie) i wpadająca doń rzeka *Ural*, tudzież góry uralskie ¹⁾.

W Y S P Y.

Wielka ilość wysp zaległa morza europejskie. Znaczniejsze z nich są: *Anglia* z *Szkocyą* i *Irlandyą*. Te dwie wyspy, z mnóstwem drobniejszych, około ich brzegów rozsianych po morzu niemieckim, irlandzkim i oceanie atlantyckim, stanowią królestwo Wielkiej Brytanii. Na północy oceanu atlantyckiego leży duża wyspa *Islandya*, nieurodzajna, pełna skalistych gór, okrytych wiecznym śniegiem i lodem. Do jej osobliwości należą wulkany wodne, wśród najteższych nawet mrozów wyrzucające słupem gorącą wodę. Tę wyspę posiada Dania.

Na morzu bałtyckim mamy kilkanaście wysp; jedne z nich należą do Danii, drugie do Szwecyi, inne do Rosyi i Prus. Ważniejsze z nich są: *Zee-*

¹⁾ Naukę o przyładkach i międzymorzach, cieśninach i kanałach, tudzież o zatokach morskich, uzupełni nauczyciel żywém słowem. — Skoro uczniowie poznali już morza, niechaj oznaczają, jakie rzeki do każdego z nich się wlewają.

landya, Fijonia, Laaland, Falster, Möen, Rujana, Bornholm, Olandya, Gotlandya, wyspy alandzkie i t. d.

Na morzu śródziemném są wyspy: *balearskie*, jak *Malorca* i *Minorca*, *Elba*, na której umarł Napoleon I., *Korsyka* i *Sardynia*, wyspy *liparskie* i *Sycylia*, od której na południe leży *Malta* i wiele drobniejszych wysepek.

Na Adryatyku snuje się mnóstwo niewielkich wysp nieopodal brzegów Dalmacyi.

Na morzu jońskim leży siedm wysp tegoż nazwiska, które pojedynczo wymieniliśmy przy Grecyi. Wyspa *Kandya* i kilkanaście drobnych, jak *Cypr*, *Rodus*, *Mitylini* i wiele jeszcze innych, leżą koło brzegów Azji. Na morzu egiejskim mamy jeszcze całe greckie wielowyspie czyli Archipelag.

O Europie w ogólności.

Europa jest prawie najmniejszą częścią świata. Powierzchnia jój wynosi przeszło dziewięć milionów, dziewięćset tysięcy km. □; a mieszkańców, tak na lądzie stałym, jako i na wyspach do niej należących, liczy około 270 milionów. Europa jest więc najgęściej zaludnioną. Nie posiada ona wprawdzie takich olbrzymich drzew i takich znakomitych płodów, w jakie obfitują Azja, Afryka i Ameryka — lecz za to ma podostatkiem wszystkiego, czego jój potrzeba. W innych częściach świata mieszkańcy trapieni są od rozlicznych zwierząt drapieżnych i jadowitych; Europa przeciwnie nie ma ich prawie wcale; ma tylko pożyteczne zwierzęta. Nie ma téż i zbyt wysokich gór

i puszczy dzikich i nieprzebytych lub nadzwyczaj rozległych jezior, bagien i odwiecznych lasów, ale za to posiada liczne łąki żyzne i uprawne, łąki pasznicze, drogi żelazne i gościńce dogodne, ułatwiające handel i związek narodów; słowem Europa ma wszystko, co sprowadza ruch, życie i dobrobyt człowieka.

Klimat w Europie jest wogóle umiarkowany. Sprzyja on znakomicie rozwijaniu się władz fizycznych i umysłowych człowieka, uprawie płodów rolniczych i owoców, tudzież rozmnażaniu zwierząt pożytecznych. Wolni są mieszkańcy od nagłych zmian i zimna, nie znają też ciężkich klęsk, burz, nawałnic, jakie w innych częściach świata panują.

Europejczycy należą do plemienia białego czyli *kaukaskiego*. Odznaczają się regularną budową ciała, czaszką i twarzą owalną, najczęściej rumieńcem ozdobną, kształtnym nosem i długimi, miękkimi włosami na głowie. Ze względu na mowę i pochodzenie podzielimy onych na trzy główne szczepy:

a) Szczep *słowiński*, do którego należą Polacy, Rusini, Czesi, Morawiacy, Słowacy, Serbowie, Dalmatyńcy, Horwaci, Słoweńcy i w większej części Rosyanie.

b) Szczep *niemiecki*; do niego należą ludy, mówiące językiem niemieckim. Tu idą Niemcy, Duńczycy, Szwedzi, Anglicy, Holendrzy i t. p.

c) Szczep *romański*, do którego należą: Włosi, Francuzi, Hiszpanie, Portugalczycy, Rumuni i t. d.

Prócz trzech szczepów wymienionych odróżniamy jeszcze Łotyszów t. j. Litwinów i Żmudzinów, Madziarów (dawnych Hunów) na Węgrzech, Basków i Gotów w Irlandyi i Szkocyi, Albańczyków, Turków, Greków, Ormian, Żydów i t. p.

Co do wyznania religijnego, to wszyscy mieszkańcy Europy, wyjąwszy Mahometan, Żydów i parę milionów pogan nad północnym morzem lodowatym, są chrześcianami, a mianowicie:

a) Wyznania *rzymsko-katolickiego* są mieszkańcy Polski, Litwy i Żmudzi, Austrii, Włoch, Francji, Hiszpanii i Portugalii, Belgii, Irlandyi i południowych Niemiec w większej połowie.

b) Wyznania *grecko-wschodniego*—prawosławnego—są ludy wschodnich krajów, jak Rosyanie, Serbowie, Bułgarzy i t. d.

c) Wyznania *protestanckiego* są ludy przeważnie północy, jak Anglicy, Szkoci, Duńczycy, Norwedzy, Szwedzi i większa połowa środkowych i północnych Niemiec.

Pod względem oświaty, różnych nauk wyższych, wynalazków, przemysłu, handlu i t. d., stanęli Europejczycy o wiele wyżej, niż mieszkańcy innych części świata.

II. A Z Y A.

Azja leży na wschód od Europy. Obie te części świata łączą się z sobą suchym lądem. Góry uralskie na zachodzie Azji, od północy na południe biegnące, morze kaspijskie, góry kaukaskie, morze Marmora i morze egiejskie, wreszcie samo morze śródziemne, stanowią granicę między Azją a Europą.

Międzymorze Suez (obecnie przekopane) łączy także na zachód i południe Azyę z Afryką, poczem rozdziela je morze czerwone.

Od południa oblewa Azyę ocean indyjski, od wschodu ocean wielki czyli spokojny, a na północy ocean lodowaty.

Ze wszystkich części świata jest Azja najludniejszą i najrozleglejszą; jest bowiem 5 razy tak wielką jak cała Europa. Klimat ma różny. Północne jej kraje pełne bagien i błot, przez większą część roku zamarzłych i śniegiem pokrytych, mają w zimie nader silne mrozy, a w lecie gęste mgły, nadzwyczaj wzrostowi roślin szkodliwe. Środkową zaś część Azji zajmują obszerne wyżyny i równie, gdzie zima bywa dość długa i ostra, a lato skwarne. Kraje położone na południowo-zachodniej i wschodniej stronie, są częścią górzyste, ale żyzne. Klimat mają łagodny i zdrowy, sprzyjający uprawie zboża i delikatnych owoców. W okolicach południowych jest ziemia najżyźniejsza, w rośliny najbogatsza. Tu nie bo miłe i pogodne, a klimat gorący.

Azja posiada wiele smutnych, piaszczystych, nieurodzajnych, bezludnych i bagnistych pustyń, zwanych stepami. Z jezior najważniejsze są: jezioro *kaspijskie* i *aralskie* i jezioro *martwe*, które dla ich wielkości nawet morzami nazwano ¹⁾. Azja przewyższa wszystkie części ziemi rozmaitością i obfitością roślin, bogactwem zwierząt różnych i płodów górniczych. Perły, najśliczniejsze konchy i muszle poławiają w zatoce perskiej.

¹⁾ Ważniejsze rzeki i góry, poznamy przy opisie pojedynczych krajów.

Azyę zamieszkują różne ludy. Mieszkańcy zachodnich krajów mają cerę białą, twarz owalną, nos kształtny, budowę ciała regularną — należą do *plemienia kaukaskiego*; ci zaś, co mieszkają w środku Azji i w jej okolicach wschodnio-południowych są cery oliwkowej, twarzy płaskiej, nosa szerokiego, a wzrostu niskiego — należą do *szczepu mongolskiego*.

Co do religii, są tam chrześcianie, dalej czciciele jednego Boga, jak Żydzi i Mahometanie, albo bałwochwalecy, jak Bramini. W Azji każdy naród mówi właściwym sobie językiem. Najznakomitszymi językami obecnie są tam arabski, turecki, syryjski, perski, chiński, japoński i wiele innych.

Chociaż Azya była kolebką rodu ludzkiego i pierwszej cywilizacyi, to przecież jeszcze dzisiaj jest taką, jaką była przed wiekami. Prawie wszystkie jej ludy drzemią w grubiej ciemności i żyją w najśromotniejszym uciemieniu.

Ważniejsze kraje w Azji są:

SYBERYA.

Zajmuje całą północną Azyę. Z południa ma góry *altajskie*, a z północy morze *lodowate*. Syberya jest większą niż cała Europa, ale najgorzej zaludnioną. Klimat ma srogi, mroźny, mianowicie w części wschodniej (w Kamczatce), gdzie zima trwa do 9-ciu miesięcy. W Syberyi płyną rzeki: *Ob*, *Jeniséj*, *Lena*, *Anadyr* i *Amur* (na pograniczu Chin). Wszystkie te rzeki są rybne i po części spławne, lecz odznaczają się niezwykłą dzikością i gdzieniegdzie brakiem łożyska i biegu stałego. Bogactwo tego

kraju stanowią zwierzęta: sobole, gronostaje, bobry, rysie, lisy, renifery; potem kopaliny jak złoto i platyna, srebro i żelazo. W Syberyi mieszkają Rosyanie i Polacy, skazani na wygnanie przez rząd rosyjski, Ostyacy, Samojedzi i Tatarzy. Żyją z rybołostwa, łowiectwa, pasterstwa i handlu futrami.

Tobolsk, Tomsk, Krasnojarsk, Irkuck i Kiachta, znaczniejsze miasta syberyjskie.

C H I N Y.

Zajmują część środkową i wschodnie brzegi Azyi. Dzielą się na Chiny właściwe i na kraje, zostające pod opieką césarza chińskiego. Chiny są najpiękniejszém i najludniejszém państwem na kuli ziemskiej; mają bowiem przeszło 450 milionów mieszkańców. Z rzék ważniejsze: *Hoango* albo „rzeka Żółta“ i *Jang-Tseukiang* czyli „rzeka Niebieska“. Rzeki i mnóstwo kanałów sztucznych ułatwiają spław po całym kraju. Ziemia nader żyzna, wydaje wszelkie zboża, ryż i t. p. Ze zwierząt chowają się tam: wielbłądy dwugarbowe, woły i słonie, koty i psy, które mieszkańcy jedzą; następnie nosorożce, tygrysy, lamparty, pantery i małpy, a z ptaków: bażanty, złoto i srebrnopióre papugi. W górach kopią złoto, srebro, miedź i rtęć, rubiny i kaolin, służący do wyrobu porcelany. Z Chin wywożą do Europy ryż, herbatę, bawełnę, jedwab i porcelanę, materye jedwabne, sukna i szale, wyroby z kości słoniowej i szyldkretu.

Chińczycy są ludem pracowitym, poważnymi cichym, nieuczynnym i nieprzystępnym. Wyznają naukę i religię Konfucjusza, albo buddaizm i braminizm.

Peking, stolica całego państwa i rezydencya césarza.

Nankin, w którego okolicy rośnie bawełna, z której robią materye zwane nankinem. *Czangai* prowadzi wielki handel zewnątrz kraju. *Kanton*, którego część mieszkańców mieszka na łodziach.

Pod opieką Chin zostają:

1) **Mandżurya** z rzeką Amurem. W tym kraju na północy panują zimna, równające się syberyjskim. Mandżurya, należąca dziś w części do Rosyi—bogata jest w wielkie lasy.

2) **Mongolia**, leży na północ od Chin. Ten kraj zajmuje wielką wyżynę, którą utwarzają na zachodzie góry *Mustag*, na północy góry *altajskie*, *sajańskie*, *jablońskie* i *mandżurskie*, a na południu góry *tybetańskie* i odnóża Himalai. Mongolia ma nadzwyczajnie wielkie puszcze piaszczyste bez miast i wiosek właściwych; ludność prowadzi życie koczownicze. Mongolia jest ojczyzną Tatarów, którzy w dawnych czasach byli postrachem całej Europy. Niszczyli oni nieraz Polskę swoimi napadami.

3) **Korea**, półwysep mało znany jeszcze Europejczykom. *Han-yang*, jest główném miastem tego kraju.

4) **Tybet**, najgórzystszy kraj w Azyi, leży między Mongolią i właściwemi Chinami. Na południu usadowił się łańcuch gór *himalajskich* z najwyższymi na świecie szczytami. Tybet jest tém w Azyi, czém Szwajcarya w Europie. Tybetanie zajmują się jużto uprawą ziemi i sporządzaniem broni, jużto handlem suszonych owoców i korzeni, albo hodowlą bydła i kóz, z których delikatnego włosa wyrabiają szale kaszmirowe. *Hlassa*, jest miastem główném w tym kraju. Tu jest świątynia bożka Buddy i re-

zydencya najwyższego kapłana religii, któremu mieszkańcy oddają cześć boską.

5) **Mała Bucharya** otoczona jest zewsząd górami, obfita w jeziora i stepy, jest bardzo urodzajna i czynna w handlu karawanowym. Miasta: *Jarkand* i *Ili*.

I N D Y E.

Indye zajmują południowo-wschodnią część Azji i mają kształt dwóch wielkich półwyspów, z których pierwszy, leżący po prawej stronie rzeki Gangesu, nazywamy *Indyami przedgangesowemi* czyli *Indostanem*; drugi za Gangesem się rozciągający, nosi miano *Indyi zagangesowych*. Od północy oddziela Indye od Azji środkowej pasmo gór Himalaja. Rzeki główne: *Ganges* (rzeka święta u Indyan), *Bramaputra* i *Indus*. Klimat tam gorący, ziemia wszędzie nadzwyczaj urodzajna. Indye wydają płody: ryż, indigo, migdały, figi, bawełnę, opium, jedwab, trzcinę cukrową, drzewo sandałowe przyjemnego zapachu, drzewo bambusowe, używane do budowli, drzewa kokosowe, daktylowe i kamforowe, palmy z ogromnymi liśćmi, krzewy kawowe, herbatę, pieprz, tytoń, owoce południowe i t. d. W lasach żyje mnóstwo dzikich zwierząt: słonie, nosorożce, bawoły, lwy, tygrysy, niedźwiedzie, wilki, antylopy, małpy, papugi, pawie, węże olbrzymie, a w rzekach krokodyle. Do domowych zwierząt zaliczają wielbłądy i słonie. Z kruszców kopią tam drogie kamienie, na klejnoty używane, jak dyamenty, szafiry, niebieskie turkusy, czerwone rubiny, żółte topazy, srebro, złoto i żelazo. Przemysł rozwija się. Indyanie należą do rasy kaukaskiej czyli białej. Wyznają braminizm. Czczą ze

zwierząt wołu i słońca. Rzeka Ganges jest u nich świętą; do niej odprawiają pielgrzymki i czerpią z niej wodę do domu; w niej topią nawet swe dzieci i na tę rzekę przysięgają, podobnie jak my chrześciance na św. Ewangelię. Palenie wdów po pogrzebie ich mężów, różne męki i kaleczenie się na ciele, utrzymują się jeszcze po dziś dzień między Chińczykami.

Kalkutta nad Gangesem, najludniejsze miasto w Indyach przedgangesowych. *Benares*, miasto święte u Indyan.

Awa, stolica césarza Birmanów, którzy się tém od innych ludów w Azji odróżniają, że sobie zęby na czarno malują.

Anglicy i Francuzi mają wielkie posiadłości w Indyach.

I R A N.

Iran jest ogólną nazwą dla krajów: Beludżystanu, Afganistanu, Persyi i Arabii.

Beludżystan leży nad zatoką perską. Jakkolwiek jest krajem górzystym, posiada przecież żyzne doliny, rodzące melony, indygo, daktyle, trzcinę cukrową i t. p. Beludżystanie są jeszcze ludem na pół barbarzyńskim. Odznaczają się téż niepospolitým męstwem. Trudnią się rolnictwem, pasterstwem i rozbojem. Religię wyznają mahometańską.

Kelat jest główným miastem kraju i rezydencją chana.

Afganistan czyli *Kabul*, rozciąga się na północ od Beludżystanu. Jestto kraj górzysty. W nim odbywają się żniwa dwa razy do roku. Mieszkańcy

są w części ludem nomadzkim i wojowniczym. Wyznają mahometanizm.

Kabul, główne miasto w Afganistanie, leży w prześlicznój okolicy nad rzeką Kabul.

Persya leży między morzem kaspijskiem, Turcją azyatycką, zatoką perską, Beludżystanem, Afganistanem i Turkiestanem. Ten kraj cały jest obszerną wyżyną, poprzerzynaną pagórkami i ogromnymi suchymi płaszczynami piaszczystymi bez źródeł znacznych. Ziemia nad zatoką perską i nad rzeką Tygrem jest bardzo żyzna. Niebo tam prawie zawsze pogodne, czyste i jasne. Persya wydaje najwyborniejsze owoce południowe i najśliczniejsze róże wonne. Polska brzoskwinia pochodzi stamtąd. Persowie hodują konie najpiękniejszej rasy, wielbłądy jednogarbowe i stada owiec. Plagą kraju są białe, jadowite mrówki, szarańcza, węże i pluskwy, których ukąszenie o śmierć przyprawia człowieka. Persowie wyrabiają najkosztowniejsze i najtrwalsze kobierce, szale cudnie farbowane, materye jedwabne, przeróżne pachnidła, broń sieczną i t. p. Handel prowadzą karawanowy. Religję wyznają mahometańską. Ich król nosi tytuł szacha.

Teheran na północy, a *Ispahan* na południu, są głównymi miastami w Persyi.

Arabia jest półwyspem, który otaczają morza: czerwone, arabskie i zatoka perska. Przesmyk Suez odgranicza ten kraj od Afryki. Cała Arabia jest wyżyną, niemal bezwodną i bezleśną, zaludnioną głównie po wybrzeżach. Środek kraju zajmują pustynie. Arabia obfituje w ryż, owoce, wino, kawę, drzewo oliwne i palmowe, trzcinę cukrową, mirrę i wonne krzewy, tudzież w zwierzęta różne, jak lwy, hyeny

i strusie. Konie arabskie liczą się do najpiękniejszych i najlepszych. W morzu czerwonym poławiają korale, a w zatoce perskiej—perły.

Arabowie są waleczni, mściwi i burzliwi. Mieszkańcy koczujący bez siedlisk stałych, zowią się u nich Beduinami. Arabowie wyznają religię mahometańską.

Mekka jest miejscem urodzenia Mahometa proroka i założyciela religii mohometańskiej. *Medyna*, gdzie jest grób Mahometa. Do Mekki i Medyny pielgrzymują Turcy. *Mokka* na południowych wybrzeżach, słynie najprzedniejszą kawą.

TURCYA AZYATYCKA.

Turcyja azyatycka leży na północ od Arabii, a na zachód od Persyi. Zajmuje ona ostatni zachodni kraniec Azyi, wysunięty ku morzu czarnemu i śródziemnemu. Klimat ma w ogólności gorący, suchy i zdrowy; ziemię nader żyzną, ale w uprawie zaniedbaną. Pasterstwo jest głównym zatrudnieniem wielu tamtejszych pokoleń koczujących i mieszkańców, osiadłych w okolicach górskich. Turcyja azyatycka słynie bogactwem płodów, a mianowicie: tytoniem, bawełną, różnymi korzeniami, oliwą, wybornymi owocami słodkimi, wyrobami jedwabnymi, bawełnianymi, żelaznymi i t. p.

Mieszkańcami są: Turcy, Ormianie, Żydzi, Arabowie, Kurdowie, Druzowie i Maronici. Turcy są wyznania mahometańskiego.

Turcyę azyatycką tworzą następujące kraje:

Armenia jest krajem znacznie górzystym, ale urodzajnym, bogatym w bydło i owce, wino, ryż.

drzewa oliwne i figowe. *Erzerum* i *Batum*, główne miasta w tym kraju, którego znaczną część posiadają teraz Rosyanie.

Anatolia, jedna z najpiękniejszych krain azyatyckich, tworzy półwysep, oblany morzem czarném i Marmora, morzem egiejskiém i śródziemném. Pasma gór Taurus i Ararad przerzynają Anatolię.

Trapezunt—port kupiecki nad morzem czarném; *Skutari* naprzeciw Konstantynopola, *Brussa*, *Smyrna*, *Sinope*, ważniejsze miasta w Anatolii.

Mezopotamia, dolina Eufratu i Tygru, na wschodzie i południu nadzwyczajnie urodzajna. Arabowie i Kurdowie są jój ludnością. *Diarbekir*, *Mosul*, *Bagdad*, główne miasta.

Syrya ciągnie się ponad morze śródziemne. Kraj ten przebiegają wzdłuż pasma gór libańskich.

Haleb jest główném miastem w Syrii. *Damaszek* prowadzi wielki handel karawanowy do Mekki.

W Syrii leży **Ziemia Święta** czyli **Palestyna**, na prawym brzegu rzeki Jordanu, płynącego przez jezioro Genezareth. *Jerozolima*, dawna stolica tego kraju, z górą Kalwaryą, na której ukrzyżowano Chrystusa. O milę od Jerozolimy wznosi się na wzgórzcu *Betleem*, gdzie się nasz Zbawiciel narodził.

TURKIESTAN.

Ten kraj leży na północ od Persyi i Afganistanu i tworzy obszerną nizinę, którą z południa spiętrzają góry Hindukusz. Większa część Turkiestanu składa się z pustyń i gruntów, solą nasyconych, oraz jezior słonych, z których największém jest jezioro Aral. Na północy leży największy step kirgiski. Mieszkańcy tego kraju prowadzą przeważnie

życie koczownicze. Znaczną część Turkiestanu Rosya już zawojowała.

Chiwa, Kokand, Buchara i Samartand, główniejsze miasta.

Między morzem czarném i kaspijskiém leży jeszcze *Kaukazy*, kraj bardzo górzysty, najpiękniejszymi lasami pokryty. Posiadają go Rosyane. *Tyflis, Kutaj, Erywań* i t. p. są głównymi miastami Kaukazyi.

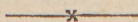
W Y S P Y.

Na oceanie wschodnim w pobliżu stałego lądu znajduje się wiele wysp azyatyckich. Z nich najważniejsze są wyspy *japońskie* na wschód od cesarstwa chińskiego położone, które tworzą osobne państwo, podobnie jak Wielka Brytania na Atlantyku. Japończycy są najoświećszym narodem w Azji. Ich stolicą jest miasto *Jedo*.

Na oceanie indyjskim wznosi się także wiele wysp, z których największą w Azji jest wyspa *Borneo*. Na południe od niej leży *Jawa* i *Sumatra*. Wszystkie te wyspy mają klimat gorący, ziemię bardzo żyzną i ogromne lasy. Wydają wiele ryżu, kawy, korzeni, złota i drogich kamieni.

III. AFRYKA.

Afryka ma kształt wielkiego półwyspu, oblanego z północy morzem śródziemnym, od zachodu oceanem

atlantyckim, zlewającym się na południu i wschodzie z oceanem indyjskim i morzem czerwonym. Na północno-wschodzie łączy się z Azyą przesmykiem Suez (kanałem handlowym, otwierającym drogę bezpośrednią z morza śródziemnego do południowych mórz Azyi).

Afryka znana jest od tak dawna, jak Europa i Azya, lecz oprócz wybrzeży, nie znamy dokładnie jej wnętrza, które zajmują ogromne lasy i puszcze piaszczyste, tu i owdzie zieleniejącymi oazamiżywione. Znakomitsze pasma gór są tam: *abysyńskie*, *księżycowe*, *Atlas*, *Kongo* i *Lupata*. Z rzek godniejszych uwagi: rzeka *Nil*, oblewająca kraje: *Abyssynię*, *Nubię* i *Egipt*, *Senegal*; *Gambia*, *Niger* czyli *Dzolibą*, *Kongo* i *Orange*. W środku Afryki są jeszcze i inne rzeki, ale te giną bez śladu w piasku i są mieszkańcom Europy mało znane.

Klimat afrykański jest gorący i dokuczliwy. W tej części świata niema zimy; mieszkańcy odróżniają tutaj tylko dwie pory roku: suchą i dżdżystą. W pierwszej panują ciągle posuchy, w drugiej gwałtowne ulewy i szalone burze. Tylko brzegi afrykańskie są urodzajne i przez ludzi uprawiane; ich roślinność jest wspaniałą i obfitą. Wydają też wszelkie zboża, ryż, kukurudzę i inne płody rolnicze. W oazach na pustyniach rosną daktyle, figi, pomarańcze i cytryny, pieprz i trzcina cukrowa. Wino uprawiają w okolicach na południu i północy, a krzew kawowy rośnie na wschodzie. W krajach środkowej Afryki rosną drzewa gumorodne, banany, akacje, aloesy, drzewa kokosowe i dziewicze lasy. Właściwe zwierzęta tej części świata są: lew, girafa, słoń, wielbłąd, tygrysy, lamparty i pantery, szakale, hyeny, ga-

zele i antylopy, małpy rozlicznego rodzaju, ptaki jak żórawie, strusie, papugi, żagłocigi i t. p. W rzekach żyją krokodyle i hipopotamy, w puszczech zaś leśnych olbrzymie węże, a w pustyniach piaszczystych jadowite żmije. Największą plagą dla mieszkańców Afryki jest szarańcza wędrująca. Korale łowią przy brzegach północnej Afryki, której także nie zbywa na złocie i drogich kamieniach t. j. dyamentach, odkrytych dopiero przed kilku laty. Obszar całej Afryki wynosi 30,360,000 Km. \square ; czyli 552,000 mil \square ; a ludność przeszło 200 milionów. Afrykanie są w części etyopskiego (murzyńskiego), w części kaukaskiego pochodzenia. Rasa etyopska mieszka głównie na południowej połowie Afryki, a dzieli się na Murzynów, Hotentotów i Kafrów; z tych zaś najwyżej pod względem oświaty stoją Kafrowie. Do rasy kaukaskiej liczą się plemiona północne: Berberowie, Maurowie, Abyssyńczycy i t. p. Afrykanie żyją w wielkiej ciemnocie; dotąd jeszcze utrzymał się u nich haniebny zwyczaj handlowania ludźmi. Są także między nimi i ludożercy. Wielu z Afrykanów żyje bez stałych siedlisk. Większa część tychże wyznaje mahometanizm, mniejsza żyje w pogaństwie, albo należy do kościoła chrześcijańskiego. Ważniejsze kraje, a mianowicie w Afryce północnej są:

Egipt leży w stronie północno-wschodniej i liczy się do najurodzajniejszych krajów na ziemi. Rzēce Nil zawdzięcza głównie swoje znakomite urodzaje.

Kair największe i najludniejsze miasto w Afryce, jest stolicą kraju i rezydencją króla. *Aleksandrya* nad morzem śródziemnym, miasto portowe, założone przez Aleksandra Wielkiego.

Berberya zajmuje żyzne brzegi północnej Afryki i dzieli się na 4 osobne kraje: *Tripolis*, *Tunis*, *Algeryę* i cesarstwo *marokańskie* z miastami tychże nazwisk. W Algeryi rządzą Francuzi.

W Afryce zachodniej: Na południu od Berberyi, od strony Egiptu aż do Atlantyku, rozścieliła się całą szerokością piaszczysta puszcza Sahara, która 10 razy jest tak wielką, jak cała Francya.

Senegambia z ogromnymi lasami i bujną roślinnością. Ma kolonie francuskie, angielskie i portugalskie. Tu są miasta *Senegal* i *Gambia*.

Gwineja górna i dolna z klimatem bardzo niezdrowym; stąd wywożą złoto i kość słoniową.

W Afryce południowej: Na samém południu leży kraj przyłaskowy „Dobrej Nadziei.“ Zamieszkują go Hotentoci i Kafrowie, tudzież Francuzi i Anglicy. Miasto główne *Kapstadt*.

W stronie północno-wschodniej od kraju przyłaskowego nad górnym biegiem rzeki Orange rozciąga się ziemia Kafrów, którzy polują z ręcznie na lwy i słonie i zajmują się uprawą roli i przemysłem.

Na zachód od Kafrów leży *ziemia Hotentotów*, którzy zajmują się głównie pasterstwem.

W Afryce wschodniej są jeszcze dwa ważne kraje:

Abyssynia (czyli Habesz) leży nad morzem czerwonym. Kraj wprawdzie górzysty, ale nadzwyczajnie żyzny. Klimat ma łagodny. Stąd wywożą najwięcej kawy. Mieszkańcy są chrześcianami. Na północ od Abyssynii rozciąga się **Nubia**, z miastem *Sennaar*.

Środek Afryki na południe od Sahary zajmuje *Sudan południowy* i *północny* (*Nigrycyja*), kraj rozległy, przez Europejczyków nie zbadany jeszcze do-

kładnie. Zamieszkują go wyłącznie Murzyni, okazujący szczególną zręczność i spryt w sporządzaniu materyi bawełnianych, żelaznych, płótna i t. p.

Na oceanie indyjskim na wschód od Afryki leży **Madagaskar**, jedna z największych wysp na świecie.

IV. AMERYKA.

Ameryka po Azji jest największą częścią świata. Leży na zachód od Europy i Afryki i dzieli się na Amerykę północną i południową. Amerykę nazywają światem nowym, bo dopiero r. 1492 przez Kolumba Krzysztofa z Genui odkrytą została.

Na północ oblewa ją ocean lodowaty - północny, na zachód ocean wschodni, na wschód Atlantyk, a od południa ocean lodowaty - południowy.

Wzdłuż zachodniego wybrzeża północnej i południowej Ameryki ciągną się dwa na całej kuli ziemskiej najdłuższe łańcuchy gór pod nazwą Andów czyli Kordylierów, które odznaczają się mnóstwem wulkanów, różnaitością wyżyn i bogactwem kruszców. Najwięcej jezior posiada północna Ameryka. Z rzék ważniejsze są tutaj: *Mekenzie* i *Miedziana*, wlewające się do oceanu północnego; *Kolorado* do oceanu wschodniego, *Rio grande del Norte* i *Missisipi* do zatoki meksykańskiej, a *Orinoko* do Atlantyku; *Amazonka* czyli *Maranon* jest największą na ziemi rzeką, przerzynającą kraje południowej Ame-

ryki od wschodu na zachód i wpada do oceanu atlantyckiego. Rzeka *św. Franciszka* i *Rio de la Plata* (srebrna rzeka) wlewają się także do oceanu atlantyckiego. Ameryka, będąc bardzo rozległą częścią świata, ma klimat rozmaity; na samej północy mroźny, w środku zaś kraju nader skwarowy. Powietrze jest wogóle wszędzie wilgotne, zwłaszcza na pobrzeżach.

Ameryka odróżnia się tém od wszystkich innych części świata, że zajmuje najdłuższą przestrzeń na kuli ziemskiej; że składa się z dwóch połów olbrzymich, spojonych z sobą przesmykiem *Panama*; że nakoniec ma nadzwyczaj bujną roślinność. Najpospolitsze z drzew są tam: sosny i jodły olbrzymiej wysokości, cedry, cyprysy i palmy wspaniałe, mahoń, palisander, trzcina cukrowa, drzewo rodzące bawełnę, krzewy kawowe, kora chinowa, krzewy farbiarskie i t. p. Ze zwierząt żyją w krajach północnych: renifery, białe niedźwiedzie i gronostaje; w krajach zaś gorących rozliczne gatunki małp, kaguary czyli lwy amerykańskie, lamy, bawoły, tygrysy czerwone, pantery, szopy, leniwce, mrówkojady, świnki morskie, jaguary, kondory, sępy, strusie, kolibry, krokodyle zwane aligatorami i węże grzechotniki. Zwierzęta tamtejsze domowe pochodzą z Europy. W złoto, srebro, żelazo, rtęć, miedź, siarkę, sól, ołów, cynę i drogie kamienie najbogatszą jest Ameryka z wszystkich części ziemi.

Mieszkańcy Ameryki składają się po części z pierwotnych jej pokoleń, zwanych Indyanami, po części z Murzynów niewolników afrykańskich, po części z Europejczyków, jak Francuzów, Anglików, Hiszpanów, Duńczyków, Holendrów, Portugalczyków,

Niemców i t. p. Indianie są barwy miedzianej. Mają czaszkę w górę wypukłą, a po bokach wklęsłą, nos duży, usta szerokie, włos czarny i miękki. Wielu z nich przyjęło już wprawdzie obyczaje i język od Europejczyków, wszelakoż są jeszcze między nimi i tacy, co żyją w pogaństwie i dzielą się na osobne, drobne plemiona. Murzyni teraz już wolni, pracują najwięcej w kopalniach i około uprawy trzciny cukrowej. Wszyscy oświeceni Amerykanie są katolikami albo protestantami.

Ameryka dzieli się na północną, środkową i południową. — W północnej kraje ważniejsze: *Stany Zjednoczone północne* i *południowe*, zajmujące obszar ziemi, równający się wielkością Europie. Do nich należy także *Kalifornia*, bogata w kopalnie złota, żelaza i cyny.

Washingtonie (Waszyngton), stolica Stanów Zjednoczonych amerykańskich i rezydencya naczelnika tychże.

Nowy - York jest największym i najhandlowniejszym miastem w Ameryce.

Filadelfia, drugie miasto po Nowym Yorku. *San Francisco* w Nowej Kalifornii, na zachodnim wybrzeżu — port nad oceanem wschodnim.

Posiadłości angielskie zajmują cały obszar ziem, leżących z północy Stanów Zjednoczonych. Bogactwo tych ziem polega głównie na handlu futrami, kopalniu węgla kamiennego i rybołóstwie. *Otawa*, główne miasto.

Meksyk (rzeczpospolita) leży na południe od Stanów Zjednoczonych. Brzegi tego kraju są niezdrowe i gorące. Mieszkańcy chorują tu najczęściej na febrę żółtą.

Meksyk jest stolicą kraju, miasto najwspanialsze w Ameryce. Tu w r. 1867 zginął Maksymilian, arcyksiążę z domu Habsburgów.

Środkową Amerykę zajmują małe państewka, tworzące rzeczypospolite, jak *Guatamala* (z miastem tegoż nazwiska), *San Salvador*, *Honduras*, *Nikaragua*, *Costa - Rica*.

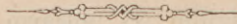
W południowej zaś Ameryce są jeszcze kraje jak n. p. *Wenezuela*, *Kolumbia*, nazwana tak na cześć Kolumba, który odkrył Amerykę, *Ecuador* (Ekuador), z miastem *Lima*, *Peru*, *Boliwia*, *Chili*, *Patagonia*, zajmująca część stałego lądu amerykańskiego najbardziej na południe wysuniętego: Stany Zjednoczone **La Plata** czyli rzeczpospolita argentyńska; uraguajska i paragajska rzeczpospolita, nakoniec cesarstwo brazylijskie, z miastem główném *Rio de Janeiro* (Rio de žaneiro.)

W Y S P Y.

Grenlandya jest najdalej na północnym lodowatym oceanie wysuniętą wyspą. Jój mieszkańcy Eskimosy, urządzają połowy na wieloryby. Żywią się mięsem psów morskich, rybami i ptactwem morskiém.

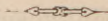
Na Atlantyku mamy kilkaset wysp, rozsianych pomiędzy Ameryką północną i południową. Z nich najważniejsze są: wyspy lukajskie czyli *Bahama*, *wielkie Antylle*, pośród których najznakomitszą jest wyspa *Kuba* z miastem Hawana, *Jamajka* słynna rumem, dalej *Haiti* czyli San Domingo, *Portorico* (Portoriko) z uprawą tytoniu i *małe Antylle*, pomiędzy którymi ważniejsze są wyspy: *Gwadalupa* i *Martynika*, wydające wyborną kawę.

Na południowym krańcu Ameryki leży jeszcze ziemia ognista, czyli wielowyspie magielańskie, z przylądkiem „Rogowym“ Cap - Horn.

V. OCEANIA

CZYLI AUSTRALIA.

Oceania jest najnowszą częścią świata; odkryto ją bowiem dopiero w r. 1510. Oceania leży poza Azyą. Oblana jest oceanem spokojnym, południowym i indyjskim. Składa się z lądu stałego i mnóstwa wysp, naokoło niej leżących. Jestto najmniejsza część świata. Stały ląd Australii nazywa się Nową Holandya, której tylko wybrzeża nadmorskie Europejczykom są dokładnie znane. Środek jęj zamieszkują wyłącznie Murzyni. Ta część świata ma klimat suchy i zdrowy; w północnej części zwrotnikowy, a w południowej umiarkowany. Ze środka kraju wieją gorące wiatry, z czego wnoszą, że znajdują się tam pustynie piaszczyste. Australia odróżnia się od wszystkich innych części świata tém, że nie jest bogatą w roślinność, a wszystkie drzewa w niej rosnące są wysmukłe i wysokie, mające liście skórkowate, suche, wąskie, szorstkie i wonne. Nawet i zwierzęta mają tam oddzielną cechę, nie będąc podobnemi do zwierząt innych części ziemi. Z tych osobliwsze są workowate, n. p. kenguru o długich tylnych, a bardzo krótkich, przednich nogach i dzióbak z kaczym dzióbem. Z ptaków kazuary bez skrzydeł,

a miasto upierzenia włosem porośnięte, czarne łabędzie, białe papugi z pięknymi czubami, ptaki rajskie z najwspanialszym pierzem, jaskółki, których gniazda zbudowane z wonnych roślin i słodkich korzonków służą ludziom na pokarm. Z płazów najstraszliwszy jest krokodyl i wąż czarny. Ta część świata bogatą jest w kopaliny różne, jak złoto, cynę i t. p. Anglicy rozpowszechnili w niej uprawę trzciny cukrowej, kawy, tytoniu, bawełny, ryżu, zboża, pielegnowanie owoców i chów bydła, z Europy sprowadzonego. Do osobliwości Nowej-Holandyi policzymy jeszcze i to, że kiedy u nas dzień i słońce świeci, to tam wtenczas noc, a gdy u nas lato, to w Nowej-Holandyi zima. Krajowcy są albo Malajczycy, albo Murzyni. Pierwsi są prawie zupełnie podobni do Europejczyków. Murzyni zaś są jeszcze brzydsi i dziksi od afrykańskich, a zamieszkują Nową Holandya, i wyspy: Nową Gwineę, Nowe Hebrydy i Nową Kaledonie. Większą część wysp, snujących się koło stałego lądu Australii, zamieszkują Malajczycy. Nakłówanie skóry na ciele w różne figury i nopuszczanie różnobarwną farbą, jest tu w powszechnym użyciu. Jedni żyją dziko, zajmując się polowaniem lub rybołostwem, drudzy uprawiają rolę, a nawet trudnią się przemysłem. Niektórzy z mieszkańców wyznają religię chrześcijańską, inni zaś czczą fetysze (różne przedmioty). Na wybrzeżach N. Holandyi mieszkają osadnicy europejscy, jak Anglicy, Portugalczycy, Francuzi i t. p.

Sidnej, Liverpool, Newcastle, Carrington, znaczniejsze miasta na wschodniej stronie N. Holandyi, w kolonii angielskiej „Nową południową Wallią“ zwaną.

ZIEMIA I NIEBO.

a) **Kształt ziemi.**

Ziemia nasza ma kształt kuli, w dwóch miejscach, przeciwległych sobie spłaszczonej, jak np. pomarańcza.

Że ziemia posiada istotnie postać kulistą, mamy na to dowody:

1) Poziom (horyzont) t. j. ta część ziemi, którą przejrzyć możemy, ma wszędzie kształt kołowy.

2) Jeżeli zdaleka zbliżamy się do wysokiego przedmiotu, to najpierw dostrzegamy szczyt jego, a przy dalszém zbliżaniu się występują coraz niższe części jego. Gdy się znowu oddalamy od przedmiotu, to najprzód niknie najniższa część jego, potem środkowa, a w końcu najwyższa. To spostrzeżenie przekonywa nas także, że ziemia jest kulistą.

3) Kształt cienia, rzucały na księżyc w czasie jego zaćmień, jest zawsze kołowy.

4) Wszystkie ciała niebieskie, jak słońce, księżyc i gwiazdy mają kształt kulisty, — staje się on przeto bardzo prawdopodobnym i dla ziemi, będącej także ciałem niebieskiem w bezdenności niebios wiszącém i nieustannie wirującém.

5) Dzień w krajach wschodnich przedź się zaczyna, niż w zachodnich, bo ziemia bez przestanku od zachodu ku wschodowi około siebie samęj się obracając, co chwila inne morza, inne kraje na wscho-

dzie i zachodzie położone, słońcu odsłania,—i w rzeczy samej to słońce naraz tylko połowę ziemi oświeca, ale nie wszędzie równo o jednej chwili. Dla jednych krajów wschodzi ono pozornie; dla drugich zachodzi. Gdyby zaś ziemia nie była ciałem kulistym lecz płaskim, jak np. taléż, oświeciłoby ją słońce od razu o jednym i tym samym czasie i możnaby ją wtedy na lądzie i na morzu z jednego najwyższego stanowiska, od końca do końca przejrzeć.

6) Przy podróżach, przedsięwziętych naokoło ziemi, jeżeli żeglarze trzymali się stałego kierunku, wracają zawsze do miejsca, z którego wyjechali. Stąd wypływa tylko przekonanie, że ziemia ma powierzchnię krzywą t. j. kulistą, zamkniętą.

b) **G l o b.**

Dokładne wyobrażenie o kształcie i powierzchni ziemi, daje nam glob t. j. kula papierowa, sztucznie sporządzona, na której widzimy to linie, to punkty, to koła wykreślone, a przez uczonych astronomów wymyślone na to, aby oznaczyć położenie różnych punktów na kuli ziemskiej, i jej stosunki z ciałami niebieskimi, pośród których ziemia jako planeta się obraca. Te linie, punkty i koła wymyślone na globie, wyobrażającym nam ziemię, różnie się nazywają, jak np. osią czyli średnicą, biegunami, równikiem, równoleżnikami i południkami.

Linia poprowadzona w myśli (lub na globie) przez środek ziemi od północy ku południowi, nazywa się osią, dlatego, że się ziemia obraca około niej wiecznie tak, jakby np. koło u wozu na swój

osi. Końce téj osi zowią się biegunami ziemskimi; biegun północny i południowy.

Linia poprowadzona około ziemi w równéj od obydwóch biegunów odległości, zowie się równikiem, bo dzieli ziemię na dwie równe części t. j. na półkulę północną i południową. Koła zaś równoległe względem równika i względem siebie nawzajem, nazywamy równoleżnikami. Najważniejsze z nich są obadwa koła zwrotnikowe po obu stronach równika, w równéj odległości na kuli ziemskiej pociągnięone,— z tych północne zowie się zwrotnikiem Raka, a południowe zwrotnikiem Koziorożca. Inne zaś dwa koła bliżej biegunów będące, nazywają się kołami biegunowemi.

Koło wielkie, z góry na dół idące, jako przez obydwa bieguny przechodzące i równik w dwóch punktach przecinające, zowie się południkiem. U ludzi, zamieszkałych pod jednym i tym samym południkiem, o jednym czasie jest południe; stąd idzie nazwa południków. Ilość południków jest dowolna. Południk każdy rozdziela kulę ziemską na wschodnią i zachodnią półkulę. Najpierwszym wszakże i najgłówniejszym jest południk, przechodzący przez wyspę Ferro (położoną na oceanie atlantyckim, na zachodnio-północnej stronie Afryki).

Oddalenie pewnego miejsca od równika, zowie się szerokością geograficzną. Rozróżniamy przeto szerokość północną i południową. Oddalenie zaś tegoż miejsca od pierwszego południka, zowiemy długością geograficzną; stąd długość wschodnia i zachodnia.

c) Powierzchnia kuli ziemskiej.

Powierzchnia kuli ziemskiej jest więcej niż w dwóch trzecich częściach tak wodami zalana, że suchy ląd ledwo jedną trzecią całej zajmuje powierzchnię. Najwyższe góry nawet nad poziom morza sterczące, nie niweczą kulistości ziemi. Całą kulę ziemską dzielimy na dwie półkule: na wschodnią i zachodnią. Wszystek ląd stały, wystający ponad powierzchnię wód morskich dzielimy znowu na 5 części świata t. j. Europę, Azję, Afrykę, Amerykę i Australię. Pierwsze trzy, zwane starym światem i Australia, świat najnowszy, leżą na półkuli wschodniej, a Ameryka, świat nowy, znajduje się na półkuli zachodniej.

Wode, oblewającą kulę ziemską, dzielimy także na 5 części t. j. oceanów, a te znowu na morza z różnymi nazwami.

Na samej tedy północy kuli ziemskiej między północnymi brzegami Europy, Azji i Ameryki, leży północny-lodowaty ocean; na południu zaś koło koła biegunowego południowego t. j. poniżej ostatnich kończyn lądów Afryki, Ameryki i Australii leży drugi ocean południowy-lodowaty i oblewa ziemię dokoła. Między zachodnią Europą i Afryką, a Ameryką wschodnią rozległ się ocean trzeci atlantycki, albo zachodni. Między Ameryką zachodnią, Australią wschodnią i Azją, leży ocean czwarty wschodni czyli spokojny; zaś w trójkącie między Afryką wschodnią, Azją południową i Australią zachodnią leży ocean piąty indyjski, nazywany niekiedy oceanem południowym. Woda morska jest gorzko-słona, sprawiającą nudność

i wypróżnienia, dlatego nie jest przydatną ani do picia, ani do gotowania, ani do prania. Wieloraka barwa wód morskich zależy od ziem rozpuszczonych, lub od roślin, na dnie rosnących.

Wody morskie mają ruch od wschodu na zachód. Z wszystkich ruchów morskich najznakomitszy i najcudowniejszy jest tak zwany przyływ i odpływ. Przez sześć godzin przybывают morza, atoli przez sześć godzin znowu opadają. To zjawisko powtarza się dwa razy na dobę.

Całą kulę ziemską dokoła otacza powietrze. Im bliżej ziemi jest powietrze, tém jest cieplejsze, gorętsze, wilgotniejsze, bo różnymi napełnione wyziewami wód, ziemi i roślin; im zaś dalej od ziemi bywa oddalone, tém jest błękitniejsze, czystsze, rzadsze i zimniejsze. Powietrze jest w ciągłym ruchu, zapełnia ono powierzchnię ziemi, wodę i przedmioty na niej bytujące. Że znowu powietrze jest w ustawicznym ruchu, przyczyną tego są ruch ziemi i wiatry.

d) **Ruch ziemi.**

Ziemia — jak już wiemy — nie stoi w jednem miejscu, lecz krąży około swój osi i odbywa ruch swój bez przestanku z jednakową szybkością i w jednakowym kierunku od zachodu na wschód. Dwojaki więc ruch wykonywa ziemia; dzienny czyli wirowy i postępowy czyli roczny.

Do ruchu wirowego czyli obrócenia się jednorazowego koło swój osi, potrzebuje ziemia 24 godzin czasu czyli jednéj doby. Obracając się ziemia od zachodu na wschód, zwraca kolejno wszystkie części powierzchni swój do słońca t. j. całą półkulę,

która bywa oświeconą, podczas gdy druga jest w cieniu i ma noc. Z wirowego obrotu ziemi powstają dzień i noc.

Ziemia, obracając się koło swój osi, posuwa się coraz dalej od zachodu ku wschodowi i w przeciągu jednego roku (365 dni, pięciu godzin, 48 minut i 48 sekund) odbywa jednorazową podróż naokoło słońca. Ten bieg jej postępowy nazywamy rocznym, czyli słonecznym ruchem. Wskutek tego obrotu ziemi są cztery pory roku: wiosna, lato, jesień i zima.

e) Słońce i strefy ziemi.

Słońce należy do ciał niebieskich. Jest ono gwiazdą światlaną, a światlaną dlatego, bo ma własne światło i niém inne ciała niebieskie oświeca. Słońce nazywamy także gwiazdą stałą, bo stale stoi na jedném miejscu i nie odbywa ruchu postępowego takiego, jak n. p. nasza ziemia.

Słońce, — jak widzimy, — ma kształt okrągły. Jest ono więc ogromną kulą, o półtora miliona razy większą, niż cała nasza ziemia, a wydaje się ludziom przy wschodzie i zachodzie nieco tylko większą, niż księżyc, bo 20 milionów mil jest od nas oddaloną.

Wpływ słońca wywiera na ziemię światło i ciepło; ale samo słońce nie grzeje wprost, grzeją dopiero jego promienie, rodząc ciepłotę, skoro przebijają powietrze ziemskie. Im gdzie dłużej, im prostopadłej na jaki punkt ziemi promienie słońca padają, tém mocniej grzeją i tam téż cieplej; tam zaś, gdzie najukośniej i najslabiej promienie słoneczne padają, jest najzimniej. Stąd téż idzie, że kraje po obu stronach równika, między zwrotnikami na najznako-

mitszej wypukłości kuli ziemskiej położone, będąc najbardziej na działania promieni słońca wystawione, mają *strefę gorącą*. Tu panują skwarne upały, wieczne lato. Kraje równikowe mają zawsze dzień i noc jednakowo długie (po 12 godzin) i najbogatszą i najokazalszą roślinność.

Pomiędzy zwrotnikami, a kołami biegunowemi, promienie słońca padają już ukośniej, to też mniej grzeją i w krajach tam leżących bywa ciepło umiarkowane t. j. ani zbyt zimne, ani zbyt gorące i zowie się *strefą umiarkowaną północną i południową*. W niej rozróżniamy już cztery pory roku; dzień i noc przedłużają się do 16-tu a maleją do 8-miu godzin. Im bliżej posuwamy się ku biegunom, tém mniej napotykamy roślin.

Kraje, położone poza kołami biegunowemi a biegunami: północnym i południowym, mają *strefę zimną północną i południową*. Tam promienie słoneczne działają najukośniej i prawie wcale nie grzeją; stąd też panuje tam prawie ciągła zima. Na ostatecznych krańcach ziemi pod biegunami, przeciąga się długość nocy od 24 godzin aż do 6-u miesięcy. Tam słońce w jednym półroczu wcale nie zachodzi, a w drugim nie wschodzi.

f) **Gwiazdy stałe, planety i komety.**

Oprócz słońca są jeszcze i inne gwiazdy stałe czyli nieruchome, mające własne światło i niem inne ciała niebieskie oświetlające. Nie widzimy tych gwiazd we dnie, gdyż jasność słońca ich drobne i odległe światelka dla naszych oczów przyćmiewa. Do nich należą gronady gwiazd, od ludzi różnie nazwane:

wóz mały, wóz duży, kwoka, krzyż, kosa i jutrzienka (Wenus), którą nazywamy poranną, gdy świeci przed wschodem słońca, albo téż jutrzienką wieczorną, jeżeli nam po zachodzie słońca przyświeca. Uczeni znają daleko więcej gwiazd, znają ich wielkość, ruchy i obroty, i wcale inaczej od nas je nazywają.

Planety są także gwiazdami, ale nie mają własnego światła i błyszczą tylko światłem odbitem od słońca. Nazywamy je również gwiazdami krążącymi, bo wirują nieustannie swemi drogami naokoło słońca. Koło planet krążą znowu mniejsze planety i nazywają się księżycami.

Ziemia nasza jest także planetą, a jój towarzyszem księżyc, w nocy blade - świecący, który okrążając ziemię, wraz z nią wiruje koło słońca. Ziemia okrąża słońce w przeciągu jednego roku; księżyc obleci ziemię w 27 dniach i $8\frac{3}{4}$ godzinach, a do roku prawie 13 razy. Ziemia ma ruch podwójny, a księżyc potrójny; bo najpiérw obraca się wkoło siebie, następnie obiega wkoło ziemię naszą, a nakoniec okrążając ziemię, obiega razem z nią także jeszcze i słońce.

Od ziemi jest księżyc o 50 razy mniejszy. Słońce wydaje nam się zawsze okrągłym, lecz patrząc na księżyc, widzimy, iż raz wygląda jak kula, drugi raz jak połowa kuli, innym razem znowu jak sierp. Księżyc więc kilkorako się zmienia, wszelakoż główne jego odmiany są cztery:

a) Nów, gdy księżyc tak stanie względem ziemi, że całą swoją połowę oświetloną odwróci do słońca, a ciemną do nas; cały wtedy jest tak ciemny, że tarczy jego zupełnie nie widzimy. To zjawisko trwa przez kilka wieczorów.

b) Przez drugie 6 — 7 wieczorów wynurza się coraz więcej oświetlonej części księżycy ku nam aż do połowy; zjawisko to nazywamy pierwszą kwadrą.

c) Gdy w czternaście dni po nowiu cały księżyc zajaśnieje w świetle t. j. cały obróci się oświetloną stroną ku ziemi, mówimy, że jest pełnia.

d) W dalszym swoim biegu wstępuje znowu księżyc w cień i pokazuje nam połowę drugą swęj oświetlonej tarczy. To zjawisko nazywamy ostatnią kwadrą.

Po całym obiegu w ciągu 28-u dni, księżycowy miesiąc się kończy, a księżyc znika na kilka wieczorów z oczów naszych. Z obiegu księżycy około ziemi pochodzą także zaćmienia jego i słońca.

Komety. Oprócz gwiazd stałych czyli słońce, gwiazd ruchomych czyli planet, i mniejszych gwiazd czyli księżyców koło planet krążących, mamy jeszcze jeden osobliwy rodzaj gwiazd, nazwanych kometami. Mają one za sobą długie, jasne warkocze, zwane przez lud ogonami albo miotłami. Niektóre z komet są cudownej piękności. Pokazują się nam rzadko. Lud nieoświecony uważa komety za zwiastuny wojny, pomoru i głodu, lecz jestto tylko przesąd i zabobon, niczym nieuzasadniony.

KONIEC.

Sprostowanie. Na stronie 105, wiersz 1 od góry, zamiast: *sławnego*, ma być: **dawnego**.

S P I S Ź R Ó D E Ł,

jakiemi się przeważnie posługiwał autor przy
napisaniu niniejszej książeczki.

- L. Tatomir.** Geografia Galicyi. Lwów, 1876 r.
To cenne dziełko każdy nauczyciel mieć powinien
w ręku.
- Dr. J. Szaraniewicz.** Krótki opis geograficzny i topo-
graficzny austriacko-węgierskiej monarchii. Lwów,
1875 r.
- M. B. Stęczyński.** Okolice Galicyi. Lwów, 1847 r.
- Adam Wislicki.** Geografia powszechna, ułożona dla
użytku szkół średnich, tudzież dla nauki samodziel-
nej — rozszerzona i zupełnie zmieniona przez Bole-
sława Baranowskiego i Ludwika Dziedzickiego.
Lwów, 1876 r.
- August Jeske.** Geografia. Warszawa, 1874 r.
- Dr. H. Guthe.** Geografia powszechna z 43 drzewory-
tami w tekście. Warszawa, 1875 r.
- Dr. Fr. Umlauf.** Die oesterreichisch-ungarische Monar-
chie. Geografisch-statistisches Handbuch mit beson-
derer Rücksicht auf politische und Culturgeschichte
für Leser aller Stände. Wiedeń, Peszt, 1876 r.
- Adrian Balbis.** Allgemeine Erdbeschreibung oder
Handbuch des geografischen Wissens. Wiedeń, Peszt
i Lipsk, 1872 r.
- Dr. V. F. Klun.** Statistik von Oesterreich - Ungarn.
Wiedeń, 1876 r.
-

60 - A

Wyższa Szkoła Pedagogiczna
w Kielcach
BIBLIOTEKA

287659

Biblioteka WSP Kielce

0013466